

ISSN: 2181-3507

VOLUME-2, ISSUE-4

ILMIY TADQIQOT VA INNOVATSIYA

Scientific Journal Impact Factor: 5.541

Aniq fanlar
Tabiiy fanlar
Iqtisod fanlari
Texnika fanlari
Tibbiyot fanlari
Filologiya fanlari
Pedagogika fanlari
Psixologiya fanlari
Ijtimoiy-gumanitar fanlar
San'at va madaniyat fanlari

2023/4

ILMIYTADQIQOT.UZ

zenodo

PKP|INDEX

ISSN 2181-3507
2-TOM, 4-SON
IYUN 2023

<http://ilmiytadqiqot.uz/>

TAHRIR HAY'ATI:

Masalieva Oltinoy Masalievna. Dotsent. Tarix fanlari nomzodi. Uzbekiston davlat jaxon tillari universiteti

Mavlyanov Aminjon. Dotsent, Fizika-matematika fanlari nomzodi, Astraxan' davlat texnika universitetining Toshkent viloyatidagi filiali.

Axmedova Muyassar Xadimatovna, dotsent TDPU, psixologiya kafedrası

Turgunova Aziza Tashpulatovna, Dotsent, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, Xalqaro islom akademiyasi

Mamatova Yoqutxon, f.f.d., prof. O'zMU Jurnalistika fakulteti Jurnalistika kafedrası

Mirsoatova Mahliyo. dots., f.f.n., O'zMU Jurnalistika fakulteti

Abdusatarov Ramziddin Xayriddinovich dots., f.f.n., O'zMU Jurnalistika fakulteti Jurnalistika kafedrası.

Ibragimov Shavkat Mo'minovich. dots., f.f.n., O'zMU Jurnalistika fakulteti Jurnalistika kafedrası,

Xakimov Zafar Tulyaganovich, texnika fanlari doktori (DSS), Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangier filiali

Mamatov Mamajan Axmadjonovich, Dotsent, iktisodiet fanlari nomzodi. Toshkent davlat iktisodiet universiteti

Idrisov Xusanjon Abdujabborovich, Qishloq xo'jaligi fanlari falsafa doktori (PhD) Farg'ona Davlat Universiteti

Rizaev Nurbek Kadirovich, Iqtisodiyot fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi

Rahimov Akmal Matyaqubovich. Dotsent, Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent moliya instituti

Aminova Dilnoza Xikmatilla qizi, dotsent, Filologiya fanlari falsafa doktori (DSS) O'zDJTU axborot xizmati va jamoatchilik bilan aloqalar kafedrası

Qurbonov Rufat Baxtiyorovich, Dotsent, Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent moliya instituti,

Avazov Ilxom Ravshanovich, Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Toshkent moliya instituti,

G'aniev Zafar Usanovich, Dotsent, Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent moliya instituti,

Davlatova Ra'no Xaydarovna, Dotsent (DSS), Navoiy davlat pedagogika instituti,

Yuldasheva Umida Asanaliyeva, Dotsent(PhD), Toshkent moliya instituti

Xojamkulova Yulduzoy Jaxonkulovna, O'simliklar fiziologiyasi va biokimyosi" laboratoriya mudiri, q.x.f.f.d. (PhD), Sholichilik ilmiy-tadqiqot instituti

Kodirova Nodira Ilyos kizi, Dotsent, Filologiya fanlar nomzodi, Uzbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi

Zoxitova Nodira Xusan qizi, Filologiya fanlari falsafa doktori (PhD) O'zMU Jurnalistika fakulteti

Bosh muharrir: Nazim Bo'ronov
Mas'ul muharrir: Nargiza Dusimbetova

ИНТРОГРЕССИВ ТИЗМАЛАРДА ВЕРТИЦИЛЛЁЗ ВИЛТ (*VERTICILLIUM DAHLIAE* KLEB.) БАРДОШЛИЛИКНИНГ ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ

Намазов Шадман Эргашович-Пахта селекцияси уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институти қ.х.ф.д., профессор.

e-mail: namazov-05@mail.ru

Туримбетов Муратбай Шамшетович –Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти.

Матёқубов Сухроббек Кўпалович-Пахта селекцияси уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институти қ.х.ф.ф.д., катта

илмий ходим. *e-mail:* suxrob_qsxv@mail.ru

Жуманазарова Гумусой Гафур кизи, Қутлимуродова Зухра Алийшер кизи- Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти магистр.

Аннотация. Мақолада пахта селекцияси уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институтининг махсус вилт билан касалланган даласидаги олиб борилган тадқиқотларида *Verticillium dahliae* Kleb нинг зарарланиши бўйича умумий ҳамда кучли касалланиш натижалари бўйича бир қатор илмий натижалар келтирилган. Тадқиқотларда интрогрессив тизмалар орасида Л-507, Л-12/06, НШЭ-25/06, МД-02, F₁₀ МД-01xPAT, ЛЦГ-3/06, F₂₃(F₃К-306 x Тошкент-6), ХГР-814-15/07, НШЭ-25/06, ЛЦГ-4/06, ССИ 73/02, Л-175-248, ХГР-243-43/07, ЛЦГ-2/06(О-132-137), ЛЦГ-2/06(О-132-137), НШЭ-22/06(О-122-29) интрогрессив тизмалари *Verticillium dahliae* Kleb га кучли зарарланган ўсимликлар учрамаганлиги билан бошқа тизмалардан ажралиб турди.

Калим сўзлар: *Ғўза, интрогрессив тизма, ёввойи рудеал форма, Verticillium dahliae* Kleb, умумий касалланиш, кучли касалланиш, толерант.

Abstract. The article presents a number of scientific results on the general and severe consequences of the defeat of *Verticillium dahliae* Kleb in studies conducted on a special field infected with wilt, the Cotton Breeding, Seed Production and Agritechnologies Research Institute, Uzbekistan. Among the studied introgressive ridges are L-507, L-12/06, NSHE-25/06, MD-02, F₁₀ MD-01xPAT, LSG-3/06, F₂₃(F₃K-306 x Tashkent-6), KhGR-814- 15/07, NSHE-25/06, LSG-4/06, SSI 73/02, L-175-248, HGR-243-43/07, LSG-2/06(O-132-137), LSG- Introgressive ridges 2/06(O-132-137), NSHE-22/06(O-122-29) differed from other ridges by the absence of plants severely affected by *Verticillium dahliae* Kleb.

Key words: Cotton, introgressive lines, wild ruderal form, *Verticillium dahliae* Kleb, common disease, severe course, tolerance.

КИРИШ

Маълумки, вертициллёз вилт - ғўза касалликлари орасида энг кўп тарқалган ва катта зарар етказадиган касаллик ҳисобланади. Ўсимликларнинг вилт касаллиги билан кучли даражада зарарланиши оқибатида деярли ҳамма барглари тўкилади, кўсақлари эса муддатдан олдин батамом курийди ва очилиб кетади, тола сифати кескин пасаяди, чигит мойдорлиги ва унувчанлиги пасаяди. Шунингдек, ғўза кучли даражада зарарланганда ҳосилдорлиги 30-35% гача, кўсақлар сони эса 14-15% гача пасайиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ ВА МЕТОДЛАР

Вилтга бардошли навлар яратишда Ғўзанинг кўпчилик ёввойи ва рудерал вакиллари қимматли хусусиятга ега ёввойи рудеал формалардан фойдаланиш анча самаралидир. Бизга маълумки ғўзанинг ёввойи рудеал формалари бир катор белги хусусиятлар бўйича қимматли донорлар ҳисобланади. Жумладан вертициллёз вилтга, гоммозга (*G.thurberi* Tod.), санчиб-сўрувчи зараркунандаларга (*G.davidsonii* Kell., *G.raimondii* Ulbr., *G.klotzschianum* Anders), паст ҳароратга чидамли (*G.trilobum* Moc. Et Sessex DG, Skovsted, *G.thurberi* Tod., *G.sturtianum*), гуллаш ва етилиш даврида қурғоқчиликка чидамли (*G.thurberi* Tod.), қурғоқчиликда табиий тарзда барг ва гулости баргчаларни ташувчи хусусиятга ега. Ёввойи турлардаги бу хусусиятлар селекция учун фойдали бўлиб, ёввойи турлар ушбу белги ва хусусиятларнинг донорлари ҳисобланади. Шунга кўра турли хил усуллар ёрдамида донорларни излаб топишнинг самарали тадқиқотлари, ирсийланиш қонуниятларини ўрганиш, ўзгарувчанлик, ҳамда турлараро дурагайлаш орқали интрогрессив тизмалар олинган ва улар устида изланишлар олиб борилмоқда[5;6;7;8].

Турлараро дурагайлаш асосида ёввойи ғўза турларидаги ноёб белги хусусиятларни маданий навларга ўтказиш ва генетик жиҳатдан хилма-хилликни бойитилган ҳамда хариталаш, ҳосилдор, тезпишар, тола чиқими ва сифати юқори ҳамда турли ноқулай шароитларга чидамли бўлган бошланғич ашёлар ажратиб олиш ва улардан амалий селекция жараёнларида фойдаланиш, қимматли хўжалик белгиларнинг ижобий мажмуасига ега янги навлар яратиш имконияти пайдо бўлади. Турлараро мураккаб дурагайлаш услубларини қўллаш орқали улардаги идивидуал белги хусусиятларни битта генотипга йиғиш мумкин[1;2;3;4].

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

Тадқиқотлар 2022 йилда пахта селекцияси уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институтининг махсус вилт билан касалланган далаларида олиб борилган. Тадқиқотларда *Verticillium dahliae* Kleb нинг зарарланиши бўйича умумий ҳамда кучли касалланиш натижалари бўйича бир қатор илмий изланишлар олиб борилди. Интрогрессив тизмаларда *Verticillium dahliae* Kleb га ўрганиш натижасида умумий касалланган ўсимликлар 7,3 (НШЭ-22/06(О-122-29)) фоиздан 41,0 (Л-1206) фоизгача бўлган натижалар олинди. Мазкур дурагайларда *Verticillium dahliae* Kleb нинг кучли касалланган ўсимликларнинг % 0 фоиздан, 6,7 % гача бўлган натижалар олинди.

1-жадвал

Интрогрессив тизмаларда вилга бардошлилик

№	Ота-оналик шакллар	Дурагайларнинг вилт билан зарарланиш даражаси			
		Ўсимлик сони, дона	Касалланган ўсимликлар, дона	Умумий касалланган ўсимликлар,%	Кучли касалланган ўсимликлар %
1	F ₂₇ C-2602 x C-6037	60	22	36,7	6,7
2	Л-470/1	65	24	36,9	3,1
3	Л-267	62	17	27,4	1,6
4	Л-507	58	19	32,8	0
5	МВГ-2	57	21	36,8	1,75
6	Л-58	54	18	33,0	3,7
7	F ₁₁ РАТ x MD-01	63	19	30,1	1,6
8	Л-12/06	54	22	41,0	0
9	F ₁₃ (F ₂ K-58 x C-4727) x Омад	48	18	37,5	2,1
10	НШЭ-25/06	39	15	38,5	0
11	МД-02	48	15	31,2	0
12	F ₁₀ МД-01xРАТ	52	13	25,0	0
13	F ₂₆ K58 тип арб	59	20	33,8	3,4
14	ЛЦГ-3/06	57	19	33,3	0
15	F ₂₃ (F ₃ K-306 x Тошкент-6)	61	12	19,6	0
16	БСГ-2/06	64	17	26,5	1,6
17	ХГР-814-15/07	65	15	23,0	0
18	НШЭ-25/06	58	10	17,2	0
19	ЛЦГ-4/06	52	10	19,2	0
20	ЛЦГ-3/06	50	15	30,0	2,0
21	НШЭ-03/05	56	23	41,0	5,35
22	НШЭ-25/06	55	18	33,0	3,6
23	ССИ 73/02	49	15	30,6	0
24	Л-507	69	29	42,0	1,4
25	НШЭ-14/05	68	21	30,8	4,4
26	Л-175-248	74	9	12,2	0
27	ХГР-243-43/07	72	11	15,3	0
28	Л-69(О-15-16)	58	16	27,6	1,7
29	ЛЦГ-2/06(О-132-137)	56	11	19,6	0
30	ЛЦГ-2/06(О-132-137)	50	7	14,0	0
31	НШЭ-22/06(О-122-29)	41	3	7,3	0
32	Андоза С-6524	55	21	38,2	14,5

Мазкур тизмалар андоза С-6524 навига (38,2%) таққосланганда Л-507(42,0%), НШЭ-25/06 (38,5%), НШЭ-03/05, Л-12/06 (41,0%) тизмалари андозага нисбатан кучли зарарланганлигини кўришимиз мумкин. Қолган тизмалар эса андоза навдан 1,3 % дан 30%гача чидамлилиқнинг намоён қилди. Мазкур тизмаларнинг *Verticillium dahliae* Kleb нинг кучли касалланган ўсимликларни андозага таққослаганда (С-6524 навида кучли зарарланган ўсимликлар фоизи 14,5 %) барча тизмалар андозадан чидамли эканлиги (тизмаларда 1,4 %дан 6,5 % гача) аниқланди. Тизмалар орасида Л-507, Л-12/06, НШЭ-25/06, МД-02, F₁₀ МД-01хРАТ, ЛЦГ-3/06, F₂₃(F₃К-306 х Тошкент-6), ХГР-814-15/07, НШЭ-25/06, ЛЦГ-4/06, ССИ 73/02, Л-175-248, ХГР-243-43/07, ЛЦГ-2/06(О-132-137), ЛЦГ-2/06(О-132-137), НШЭ-22/06(О-122-29) интрогрессив тизмалари *Verticillium dahliae* Kleb га кучли зарарланган ўсимликлар учрамаганлиги билан бошқа тизмалардан ажралиб турди. Бу тадқиқотлардан шуни хулоса қилишимиз мумкинки *Verticillium dahliae* Kleb га толерант ашёлар яратишда Л-507, Л-12/06, НШЭ-25/06, МД-02, F₁₀МД-01 х РАТ, ЛЦГ-3/06, F₂₃(F₃К-306 х Тошкент-6), ХГР-814-15/07, НШЭ-25/06, ЛЦГ-4/06, ССИ 73/02, Л-175-248, ХГР-243-43/07, ЛЦГ-2/06(О-132-137), ЛЦГ-2/06(О-132-137), НШЭ-22/06(О-122-29) интрогрессив тизмалари ёки уларни чапиштиришдан олинган дурагайлар муайян даражада хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Boboyev S.G', G'.A.Muratov. G'o'zaning Turlararo murakkab duragaylash: Toshkent: 2009.-B. 166.
2. Boboyev S.G', G'.A.Muratov. G'o'zaning turlararo murakkab duragaylash// Monografiya. Toshkent-2017. B. 126-127.
3. Boboyev S.G'. Genomlararo g'o'za duragaylari asosida seleksiya uchun boshlang'ich ashyo yaratish: Diss. q.x.f.n avtoref. - Toshkent: 2009.-B. 18-21.
4. Namazov Sh.E. amaliy g'o'za seleksiyasida tur ichida va turlararo murakkab duragaylashning genetik asoslari: d.s.x.n....diss. avtoref. – Toshkent, 2014.– 5–28-b.
5. Сайдалиев Х, Халикова М.Б. Выявление вилтоустойчивых форм и доноров на основе генофонда хлопчатника. // “Dala ekinlari seleksiyasi, urug'chiligi va agrotexnologiyalarining dolzarb yo'nalishlari” Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami.– Toshkent, 2016. – B. 153-154.
6. Nie X.H, Wen T.W, Shao P.X et al. High-density genetic variation maps reveal the correlation between asymmetric interspecific introgressions and improvement of agronomic traits in upland and Pima cotton varieties developed in Xinjiang, China. Plant J. 2020;103(2):677–89-p.

7. Richika R, Rajeswari S, Thirukumaran N. Heterosis and combining ability analysis for yield contributing traits and fibre quality traits in interspecific cotton hybrids (*Gossypium hirsutum* L. x *Gossypium barbadense* L.). Electronic Journal of Plant Breeding 2021.12(3), 934-940.
8. Samak A, Rajeswari S, Rovikesavan R, Lokonodhan S, Ganopathy N and Kini A. Genetic diversity analysis in Bt introgressed and non-Bt lines of upland cotton (*Gossypium hirsutum* L.). Electronic Journal of Plant Breeding 2021.12(4), 1069-1074-p.

YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISHNING BARQAROR IQTISODIY O‘SISHNI TA‘MINLASHDAGI TUTGAN O‘RNI

Erkinov Davronbek Yusupovich

Toshkent kimyo-texnologiyasi instituti, Menejment va kasb ta‘limi fakulteti,
Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti kafedrası, 57-20 guruh talabasi
erkinovdavron02@gmail.com

Kadirov Ulug‘bek Ravshanovich

Toshkent kimyo-texnologiyasi instituti, Menejment va kasb ta‘limi fakulteti,
Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti kafedrası
ulugbekkadirov1@gmail.com

Annotatsiya. *Maqola mamlakatimizdagi “yashil” iqtisodiyot masalalariga bog‘ishlangan va sanoat korxonaları uchun ushbu turdagi iqtisodiyot bilan bog‘liq muammolar va imkoniyatlarni tahlil qiladi. Dunyoning ko‘plab mamlakatlari ekologik muammolarda barqaror rivojlanishdan “yashil iqtisodiyot”ga o‘tishdi. Hozirgi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan har bir chora-tadbirlar barqaror iqtisodiy o‘shishga erishish va yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Barqaror iqtisodiy o‘shishga erishishni ta‘minlash maqsadida yashil iqtisodiyotga o‘tishda har bir tarmoq va sohalarda davlatimiz tomonidan ko‘plab imkoniyatlar yaratilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *yashil iqtisodiyot, iqtisodiy rivojlanish, yashil iqtisodiyotni rivojlantirish, investitsiya, barqaror iqtisodiy o‘shish.*

Annotation. *The article is devoted to the issues of the “green” economy in our country and analyzes the problems and opportunities associated with this type of economy for industrial enterprises. Many countries of the world have moved from sustainable development to “green economy” in terms of environmental problems. Today, every measure implemented in our country is focused on achieving sustainable economic growth and developing a green economy. In order to ensure the transition to a green economy, our state is creating many opportunities in every industry and sector.*

Key words: *green economy, economic development, development of green economy, investment, sustainable economic growth.*

KIRISH

Yashil iqtisodiyot - bu aholi farovonligini va atrof-muhit holatini yaxshilaydigan innovatsion, resurslarni tejaydigan iqtisodiyot. Yashil iqtisodiyotga o'tish xalqaro miqyosda va mamlakatimizda ham asta-sekin ommalashib bormoqda. Yashil iqtisodiyotga o'tishning muhimligi barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda va atrof-muhitdagi muammolarni yaxshilashda namoyon bo'ladi.

Yashil iqtisodiyot - bu o'ziga xos yangi iqtisodiyot bo'lib, hozirda bu iqtisodiy tizimga o'tish ko'plab mamlakatlar tomonidan amalga oshirilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti yashil iqtisodiyotni aholi farovonligini oshirishga hissa qo'shadigan va atrof-muhit uchun xavflarni kamaytiradigan iqtisodiyot sifatida tavsiflaydi. Yashil iqtisodiyot tabiiy resurslardan samarali va oqilona foydalanish, issiqxona gazlari va chiqindilarini kamaytirish va yangi yashil texnologiyalarni joriy etishda muhim o'rin tutadi. Yashil iqtisodiyot 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab, resurslardan samarali foydalanish bilan barqaror rivojlanishga erishish, iqlim o'zgarishi, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va aholi farovonligini oshirish muammolarini hal etishda muhim vazifani bajaradi. Jahonda yashil iqtisodiyot iqtisodiy siyosatning kun tartibi sifatida ko'p jihatdan ekologik taraqqiyot iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bilan uzviy bog'lanib, barqaror rivojlanishga aylanganda shakllana boshladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Komissiyasi tomonidan ta'riflanganidek, barqaror rivojlanish - kelajak avlodlarga zarar yetkazmasdan, hozirgi avlod ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanishdir. 1980-yillarning oxirida shu ma'noda qabul qilingan barqaror rivojlanish, birinchi navbatda, xalqaro hamkorlikning yangi nutqi, barcha mamlakatlar birgalikda harakat qilishlari kerak bo'lgan yorqin kelajakning o'ziga xos varianti bo'ldi. Ammo bu konseptsiya o'ziga xos iqtisodiy voqelikdan, davlatlar va biznesning o'ziga xos manfaatlaridan ancha uzoq bo'lib chiqdi.

Yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, iqtisodiy yo'lga qo'yilgan bo'lib, u quyidagi manfaatlarni hisobga olishi kerak:

- strategik milliy manfaatlar - resurslar samaradorligini oshirish, energiya xavfsizligini ta'minlash, yangi texnologiyalarni modernizatsiya qilish va joriy etish, moliyaviy, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy inqirozlarning oldini olish;

- siyosiy va davlat-ma'muriy elita manfaatlari - elektorat qo'llab-quvvatlashini olish, davlat-xususiy o'zaro munosabatlarning yangi shakllari imkoniyatlari, xalqaro miqyosda qonuniylashtirish;

- aholi manfaatlari - turmush farovonligini oshirish, ekologik muammolarni hal qilish, shu jumladan: chiqindixonalar va havoning ifloslanishi, transport muammolari;

- biznes manfaatlari yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish, yangi raqobatdosh imkoniyatlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga o'tish, ekologiya va energiya samaradorligini ta'minlashda bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Barqaror rivojlanish uchta komponentning - iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan har tomonlama bog'lanishini o'z ichiga oladi. Oxirgi yigirma yillikda shakllangan yashil iqtisodiyot konsepsiyasi ushbu komponentlar o'rtasida yanada uyg'unlikni ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan bo'lib, bu mamlakatlarning barcha guruhlari - rivojlangan, rivojlanayotgan va iqtisodiyoti o'tish davridagi mamlakatlar uchun maqbul bo'ladi.

Yashil iqtisodiyot tushunchasi barqaror rivojlanish muammolari bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy fan va falsafaning boshqa ko'plab yo'nalishlarining g'oyalarini o'z ichiga oladi. Yashil iqtisodiyot konsepsiyasi tarafdorlari hozirgi iqtisodiy tizim nomukammal, deb hisoblaydilar. Garchi u umuman odamlarning, ayniqsa, uning alohida guruhlari turmush darajasini oshirishda ma'lum natijalar bergan bo'lsa-da, ushbu tizim faoliyatining salbiy oqibatlarini sezilarli: bular ekologik muammolar (iqlim o'zgarishi, cho'llanish, biologik xilma-xillikning yo'qolishi), tabiiy kapitalning kamayishi, keng qashshoqlik, toza suv, oziq-ovqat, energiya yetishmasligi, odamlar va mamlakatlarning tengsizligi. Bularning barchasi hozirgi va kelajak avlodlar uchun xavf tug'diradi. Iqtisodiyotning hozirgi modeli jigarrang iqtisodiyot deb ataladi. Insoniyatning omon qolishi va rivojlanishi yashil iqtisodiyotga, ya'ni uzoq muddatda inson farovonligini oshirishga olib keladigan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat tizimiga o'tishni talab qiladi.

Yashil iqtisodiyot tashabbusi uchta asosiy tamoyilga asoslanadi:

- milliy va xalqaro darajada tabiiy xizmatlarni baholash va ta'kidlash;
- yashil ish o'rinlarini tashkil etish va tegishli siyosatni ishlab chiqish orqali aholi bandligini ta'minlash;
- barqaror rivojlanishga erishish uchun bozor mexanizmlaridan foydalanish.

Yashil iqtisodiyotga o'tish uchun iqtisodiyotning 10 ta asosiy tarmog'iga sarmoya kiritish zarur:

- qishloq xo'jaligi;
- uy-joy kommunal xo'jaligi;
- energetika;

- baliqchilik;
- oʻrmon xoʻjaligi;
- sanoat;
- turizm;
- transport;
- chiqindilarni utilizatsiya qilish va qayta ishlash;
- suv resurslarini boshqarish.

Oʻzbekiston yashil iqtisodiyotga oʻtish yuzasidan barqaror iqtisodiy oʻsishni taʼminlash maqsadida strategiya va qarorlar qabul qilinmoqda. 2022-2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, Oʻzbekiston Respublikasining yashil iqtisodiyotga oʻtish strategiyasi doirasida yashil va inklyuziv iqtisodiy oʻsishni taʼminlash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish hamda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurslarni tejashni yanada kengaytirish maqsadida asosiy vazifalar belgilanib, ularning ijrosini yuzasidan amaliy yordam va koʻrsatmalar berilmoqda. Bu esa oʻz navbatida yashil iqtisodiyotning mamlakat iqtisodiyoti va yangi ish oʻrinlari yaratish uchun qanchalik foyda ekanligini koʻrsatadi. Jahon banki tomonidan oʻtkazilgan tadqiqotlar natijasiga koʻra yashil iqtisodiyotni shakllantirish yoʻnalishlari quyidagilar:

- qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish;
- chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish;
- suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish;
- “Toza”, barqaror “yashil” transportni rivojlantirish;
- qishloq xoʻjaligida organik dehqonchilikni rivojlantirish;
- uy-joy kommunal xoʻjaligida energiya samaradorligini oshirish;
- ekotizimlarni saqlash va boshqaruv samaradorligini oshirish;
- “Yashil texnologiyalar”ni yaratish va sotish bozorlarini rivojlantirish.

Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga oʻtishni taʼminlashdagi qabul qilingan strategiya va qarorlar ijrosini taʼminlashda aholini atrof-muhitning yomonlashuvi sabablari toʻgʻrisida axborot bilan taʼminlashga qaratilgan loyihalarga ustuvor ahamiyat berish lozim. Atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi sifatini oshirish, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish va ishlab chiqarishda yashil

texnologiyalardan foydalanishni ta'minlash, yashil iqtisodiyotga o'tishda investitsiyalari hajmini oshirish lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yashil iqtisodiyotga o'tish mamlakat iqtisodiyotining barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlashda investitsiyalar o'sishiga ham hissa qo'shadi. Yashil iqtisodiyotga o'tish qashshoqlikni kamaytirish va umumiy hayot sifatini yaxshilash maqsadida xizmatlar va infratuzilmalardan foydalanishni yaxshilashga qaratilgan bo'lib hisoblanadi.

Texnologiyalar uchun qayta tiklanadigan energiya manbalari hududlarda aholining turmush darajasini oshirish va salomatlik holatini yaxshilashga muhim hissa qo'shishi kutilmoqda. Tejamkor yechimlar toza biomassa va tarmoqdan tashqari quyosh fotovoltaiq qurilmalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi, ular past operatsion xarajatlar va moslashuvchan kichik miqyosda joylashtirish bilan ajralib turadi. Yashil iqtisodiyotga o'tishda ekologik shaharlarni yaratishning eng muhim sharti binolarni modernizatsiya qilishdir, chunki binolarni isitish, yoritish, sovitish va ventilyatsiya qilish atmosferaga issiqxona gazlari chiqarishning dunyodagi eng muhim manbalaridan biridir. Yangi yashil binolarni qurish va yuqori energiya va resurs iste'moliga ega bo'lgan mavjud binolarni ta'mirlash juda kam xarajat evaziga sezilarli xarajatlarni tejash imkonini beradi.

Sanoatning yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida o'zgarishi sayyoramizdagi hayot sifatini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Yashil iqtisodiyotga o'tish mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish va qashshoqlikni kamaytirishda muhim omil bo'lmoqda.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, qisqa muddatda yashil iqtisodiyotga o'tish yalpi ichki mahsulot o'sishini, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad va bandlikni oshirishni an'anaviy iqtisodiyotga nisbatan bir xil yoki hatto undan yuqori sur'atlarda ta'minlashga qodir. O'rta va uzoq muddatli istiqbolda yashil iqtisodiyot an'anaviy iqtisodiyotdan o'tib ketadi va bundan tashqari, atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish nuqtai nazaridan ancha ko'p foyda keltiradi. Yashil iqtisodiyotga o'tish uchun asosiy sektorga jahon yalpi ichki mahsulotining kamida 2 foizini sarmoya kiritish zarur. Bu mablag'larni puxta o'ylangan davlat siyosatini amalga oshirish va moliyalashtirishning innovatsion mexanizmlaridan foydalangan holda jalb qilish mumkin. Yashil iqtisodga o'tish shunchalik ko'p yangi ish o'rinlarini yaratadiki, vaqt o'tishi bilan bu jigarrang iqtisodiyotda bandlikning pasayishini qoplaydi.

Bu, ayniqsa, qishloq xo'jaligi, uy-joy kommunal xo'jaligi, energetika va transport sohalariga tegishli. Mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga o'tish zarurarti quyidagi muammolarda o'z yechimini topadi:

- xalq xo'jaligida iste'mol qilinadigan energiyaning katta qismi qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslardan foydalangan holda ishlab chiqarilishi;
- resurslarning cheklangan ta'minoti;
- sanoatning jadal rivojlanishi natijasida atrof-muhitning ifloslanishi;
- suv tanqisligi.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishida tabiiy resurslardan barqaror va samarali foydalanish, kam uglerodli energetika, ifloslanish darajasini pasaytirish, iqlim o'zgarishi masalalariga yechim topishni asosiy maqsad deb biladi. Barqaror rivojlanishni ta'minlash maqsadida iqtisodiyotning uzoq muddatli muvozanatli, uzluksiz rivojlanishi holati bo'lib, aholi ehtiyojlarini to'liq qondirishga asoslangan va kelajak avlodlar ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga qaratilgan. Barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda iqtisodiy o'sishni maksimal darajada oshirish va bozor tizimidagi ehtiyojlarni to'liq qondirish masalalari asosiy e'tiborda bo'ladi. Yashil iqtisodiyotga o'tish bilan iqtisodiy o'sishni maksimal darajada oshirish va aholi ehtiyojlarini qondirish pirovard natijada aholi farovonligini oshirishga erishish mumkinligi ko'zga tutilgan.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, yashil iqtisodiyot - bu inson farovonligi va ijtimoiy tenglikning yaxshilanishiga, ekologik xavf va ekologik tanqislikning sezilarli darajada pasayishiga olib keladigan iqtisodiyotdir. Yashil iqtisodiyotga o'tish yashil texnologiyalarga asoslangan ekologik toza mahsulotlarni yaratishga qaratilgan rivojlanishning yangi bosqichi bo'lib tabiatga yordam beradigan va foyda keltiradigan yangi texnologiyalar, ekotizimlarni o'z ichiga oladi. Yashil iqtisodiyot mamlakatning iqtisodiy o'sish va rivojlanishini rag'batlantirishda, shu bilan birga tabiiy boyliklar saqlanib qolishi va farovonligimizga bog'liq bo'lgan resurslar va ekotizim xizmatlarini taqdim etishda davom etishini ta'minlaydi. Yashil iqtisodiyot mintaqaviy rivojlanishni, ijtimoiy barqarorlikka erishishni, iqtisodiyot tarmoqlarida yangi ish o'rinlari yaratilishi orqali iqtisodiy salohiyatni oshirishni rag'batlantiradi. Yashil iqtisodiyot, asosan, iqtisodiy taraqqiyotga yordam beradi va yalpi ichki mahsulotning o'sishini, mamlakat daromadlarini oshirishni, aholini ish bilan ta'minlash, mamlakatda ishsizlik darajasini pasaytirishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, yashil iqtisodiyotga o'tish iqlim o'zgarishi, foydali qazilma minerallarning yo'qolishi va suv resurslarining tanqisligi kabi global tahdidlar xavfini kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori <https://lex.uz/docs/-4539502#-4542614>
2. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirligi axborotlari <https://cityeconomy.uz/uz>
3. Vahobov A. V., Xojibakiyev Sh. X.: "Yashil iqtisodiyot" darslik
4. www.unep.org - Birlashgan Millatlar Atrof-muhit dasturining rasmiy sayti
5. www.worldbank.org - Jahon bankining rasmiy ma'lumotlari
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining Yashil iqtisodiyotga o'tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" gi qarori <https://lex.uz/ru/docs/-6303230>

TUB SONLARGA ASOSLANGAN ASSIMMETRIK KRIPTOTIZIMLAR UCHUN KATTA TUB SONLARNI GENERATSIYALASH VA ULARNI TUBLIKKA TEKSHIRISH ALGORITMLARI TADQIQ QILISH

Salayev Alisher Kuralbayevich
salayevalisher@gmail.com

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalar
universiteti Urgnch filiali

Annatsiya: Ushbu maqola assimetrik kalitli kriptografik algoritmlarida keng qo'llaniladigan katta tub sonlarni generatsiya qilish va tublikka tekshirish algoritmlarining samaradorligi, afzalliklari va kamchiliklari tadqiqiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Katta tub son, tub son generatori, tublikka tekshirish testi, tub sonlar konsentratsiyasi.

Annotation: This article is devoted to the study of the effectiveness, advantages and disadvantages of large prime number generation and cardinality checking algorithms, which are widely used in asymmetric key cryptographic algorithms.

Key words: Large prime number, prime number generator, primeness test, concentration of prime numbers.

KIRISH

Zamonaviy kriptografiya, shu jumladan kalitlarni taqsimlash kriptografik protokollari barchasi matematik muammolarning maxsus sinflari atrofida ishlab chiqilgan bo'lib, ularni yechish amaliy jihatdan "qiyin" hisoblanadi. Hisoblash murakkabligi gipotezasi shuni ko'rsatadiki, ma'lum bir muammoni bugungi texnologiyalari va hisoblash resurslari yordamida samarali hal qilib bo'lmaydi. Bu yerda "samarali" iborasi "oqilona vaqt ichida" manosida ishlatilmoqda. Muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori (ya'ni, ba'zi bir kirish parametrlari berilganda chiqish natijasini topishga sarflangan vaqt) - bu kirish parametrining o'lchamidan osongina baholanadigan miqdor. Odatda, kirish hajmi qanchalik katta bo'lsa, muammoni hal qilish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori shunchalik katta bo'ladi. Ammo, agar natija olish vaqti kirish hajmining eksponensial funksiyasi bo'lsa, unda nisbatan kichik o'zgarish ham muammoni hal qilish uchun bir necha milliard yillarni talab qiladi. Binobarin, amaldagi texnologiyalar va algoritmlardan foydalangan holda eksponensial vaqtni saralashni talab qiladigan muammolar hisoblash uchun "qiyin" hisoblanadi[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Misol tariqasida, eng taniqli ochiq kalitli kriptotizim RSA ni qaraydigan bo'lsak, berilgan butun sonning asosiy faktorizatsiyasini hisoblash murakkabligiga asoslangan. Ushbu muammoni hal qilish uchun ma'lum algoritm eksponensial vaqt hisoblanishini talab etadi, shu sababli tavsiya etilgan ochiq kalit hajmi 1024, 2048 va 3072 bit bo'lsa RSA kriptotizimi xavfsiz hisoblanadi. Chunki bugungi kunda dushman potentsiali odatdagi hisoblash kuchi va resurslar bilan hisoblanadi. Biroq, bu hozirgi tajribaga asoslangan taxmin, chunki muammoni printsiptial ravishda buzish mumkin emasligi to'g'risida matematik dalillar mavjud emas, masalan, hali kashf etilmagan boshqa algoritm bilan[2].

Yuqorida keltirilgan darajada xavfsizlikni ta'minlash uchun o'z-o'zidan talab qilingan darajada katta tub sonlarni generatsiya qilish yoki katta sonlarni tublikka tekshirish muammosi yuzaga chiqadi.

Hozirgi kunda katta ehtimol bilan tub sonlarni generatsiya qilishning nira necha usullari mavjud, quyida ular bilan atroflicha tanishib o'tamiz.

1-usul. Tub sonlarning dastlabki ikkitasi 2 va 3 lardan tashqari barchasi $6n - 1$ yoki $6n + 1$ bunda ($n \in N$) ketma-ketliklarning hadi hisoblanadi. Bu ketma-ketliklarning ustun tarafi tub sonlar qatoridagi barcha tub sonlarni o'z ichiga olishi bo'lsa, kamchilik taraflaridan biri n soni kattalashib borgani sari ketma-ketlik hadlari orasida tub sonlar konsentratsiyasi kamayib boradi. Buni quyida keltirilgan 1-jadvalda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bu va bundan keyin keltirilgan jadvallardagi ma'lumotlar va natijalar quyida keltirilgan algoritm bo'yicha hisoblangan.

```

Function tub(n){
    Flag = false
    If n-tub then flag = true
Return(flag)
}
For i in range(1,m)
    If tub(f(i)) then k++; //f(i) – berilgan usullardagi ketma-ketlik qoidasi;
Print(k) //k – dastlabki m ta hadlari ichidagi tub sonlar soni;

```

1-jadval

Hadlar soni	10	100	1000	10000	100000
Konsentratsiyasi	90%	62%	42,9%	32,43%	25,995%

1-usul yordamida hosil qilingan hosil qilingan sonlarning tub sonlari konsentratsiyasi jadvali

2-usul. 40 da katta ba'zi tub sonlar $n^2 + n + 41$ ($n = 0,1,2, \dots$) ketma-ketlikning hadlari bo'lishi mumkin. Albatta bu ketma-ketlikning barcha hadi tub son emas, bunga yaqqol dalil agar n soni 41 ga karrali bo'lsa uning natijasi 41 ga karrali

bo'ladi. Bundan boshqa hollarda ham murakkab son chiqishi mumkin. Bu usulda tub sonlar konsentratsiyasini quyidagi 2-jadvalda ko'rishimiz mumkin.

2-jadval

Hadlar soni	10	100	1000	10000	100000
Konsentratsiyasi	100%	86%	58,1%	41,48%	31,984%

2-usul yordamida hosil qilingan sonlarning tub sonlari konsentratsiyasi jadvali

3-usul. Mersening tub sonlari. $M_p = 2^p - 1$ ($p = 2, 3, 4, \dots$) Oldingi usullardagi kabi bu ketma-ketlikning ham barcha hadi tub son emas. 3-jadvalda Mersening tub sonlari konsentratsiyasini keltirib o'tamiz.

3-jadval

Hadlar soni	10	50	60
Konsentratsiyasi	40%	16%	15%

3-usul yordamida hosil qilingan sonlarning tub sonlari konsentratsiyasi jadvali

4-usul. Fermaning tub sonlari. $F_p = 2^{2^p} + 1$ ($p \in N$) Oldingi usullardagi kabi bu ketma-ketlikning ham barcha hadi tub son emas. 4-jadvalda Mersening tub sonlari konsentratsiyasini keltirib o'tamiz.

4-jadval

Hadlar soni	5	6	7
Konsentratsiyasi	80%	66,67%	57,14%

4-usul yordamida hosil qilingan sonlarning tub sonlari konsentratsiyasi jadvali

Yuqorida ko'rib o'tgan usullarimizga e'tibor qaratadigan bo'lsak ketma-ketliklarni hadlari kattalashgani sari hosil qilingan sonning tub bo'lish ehtimoli kamayib boradi. Bunda kelib chiqadiki, ko'rib chiqilgan yoki boshqa usullar yordamida hosil qilingan sonlardan foydalanish va amaliyotga tadbiiq qilish uchun ularni tublikka tekshirish kerak bo'ladi.

Birzga ma'lumki oliy matematika kursida sonning tubligini aniqlovchi o'z isbotini topgan teotema mavjud, yani:

Teorema: Ixtiyoriy n , ($n \in N$) son tub bo'lishi uchun o'zining kvadrat ildizi butun qismigacha bo'lgan tub sonlarga karrali bo'lmasligi zarur va yetarli.

Bu teorema berilgan sonni tub yoki murakkabligini aniqlaydigan eng optimal usullaridan bo'lishiga qaramasdan juda katta sonlarni testlashda ko'p vaqt va resurs talab qilishi mumkin, bundan tashqari berilgan son testlanish jarayonida bir qancha resurslar sarflanganidan keyin muvaffaqiyatsizlikka uchrasa sarflangan resurslar bekorga isrof bo'ladi. Misol uchun biror katta sonni testlashda uning ildizigacha bo'lgan tub sonlar 2000 ta bo'lsa va bu sonlarga bo'lib ko'rish jarayoni boshlangandan keyin 987-o'rindagi tub songa bo'linish bajarilsa, undan oldingi 986 ta tub songa bo'lib tekchirish uchun sarflangan vaqt va boshqa resurslar isrof bo'ladi.

Shu va shunga o'xshash isrofgarchiliklarning oldini olish uchun sonni to'liq tublikka tekshirishdan oldin tub bo'lish ehtimoli yuqori bo'lgan sonlarni tanlashimiz kerak bo'ladi. Buni amalga oshirishda biz yuqoridagi yoki shunga o'xshash tub bo'lish ehtimoli bo'lgan sonli ketma-ketliklarda va sonlarni tublikka tekshirish testlarida foydalanishimiz mumkin.

Sonlarni tublikka tekshirish testlarini ko'rib chiqamiz.

Albatta sonlarni murakkab tublik testlaridan o'tkazishdan oldin kichik tub sonlarga bo'linish belgilari yordamida ularga bo'linish yoki bo'linmasligini tekshirib ko'rishimiz maqsadga muvofiq. Masalan: 2 ga, 3ga, 5 ga, 7 ga, 11 ga va h.k.

Ferma testi: Agar $a < n$ ($a \in N$) va n tub son bo'lsa

$$a^{n-1} \equiv 1 \pmod{n}$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Mazkur usul yozdamida berilgan berilgan n sonni tubligini testdan o'kazishimiz mumkin, lekin yuqoridagi tenglik n faqat tub bo'lgandagina bajarilmaydi. n murakkab bo'lgan ayrim hollarda ham bajarilishi mumkin. Misol uchun $2^{561-1} = 2^{561} \equiv 1 \pmod{561}$ ($561 = 3 \cdot 11 \cdot 17$). Bundan ko'rinadiki Ferma testi berilgan sonning tub bo'lish ehtimolinitekshiradi xalos.

Rabin-Miller testi: Bu testlash usulini Ferma testining umulashgan shakli sifatida tushinsak bo'ladi. Mazkur usul uchun testlash formulasi quyidagi ko'rinishga ega.

$$a^m \equiv \pm 1 \pmod{n}, \quad n-1 = 2^k \cdot m \quad \text{bu yerda } k, m \in N$$

bu usulda berilgan sonni tublikka tekshirish uchun berilgan n sonidan 1 kamaytiriladi va natijadan bo'lishi mumkin bo'lgan 2 ning eng katta darajasi (2^k) ajratib olinadi va qolgan qismi (m) orqali testdan o'tkaziladi. Yani, agar $a^m \equiv \pm 1 \pmod{n}$ tenglik bajarilsa berilgan sonning tub bo'lish ehtimolligi yuqori bo'ladi.

Afsuski, yuqorida ko'rib chiqilgan testlash usullari, sinovdan muvaffaqiyatli o'tgan sonlarning barchasi tub bo'lishi haqida to'liq kafolat bera olmaydi.

Misol uchun $n = 2047$ sonini tekshiradigan bo'lsak:

Ferma testi: $2^{2047-1} = 2^{2046} \equiv 1 \pmod{2047}$ bu tenglik bajarildi, ya'ni son Ferma testidan o'tdi.

Rabin-Miller testi: $2047 - 1 = 2046 = 2^1 \cdot 1023$ ya'ni $m = 1023$ ga teng, $2^{1023} \equiv 1 \pmod{2047}$ bu shart ham bajarildi lekin ($2047 = 23 \cdot 89$) berilgan son murakkabligini ko'rishimiz mumkin.

Shu o'rinda bir savol tug'ilishu mumkin, aslida natural sonlar qatorida tub sonlar ulushi qanday? Sonlar kattalashgani sari konsentratsiyasi qanday o'zgaradi? Teng taqsimlanganmi? Bu kabi savollarga quyida keltirilga 5-jadvaldan javob olishimiz mumkin.

5-jadval

Hadlar soni	10	100	1000	10 ming	100 ming	1 mln	10mln
Konsentratsiyasi	40%	25%	16,7%	12,29%	9,592%	7,8498%	6,64579%

XULOSA

Yuqoridagi 5-jadvaldan ko'rinib turibdiki, natural sonlar qatori kattalashib borgani sari undagi tub sonlar konsentratsiyasi kamayib bormoqda, bu esa o'z navbatida bizga katta tub sonlarni topishda ancha murakkabliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Albatta tub sonlarni topishda va amaliy masalalarda qo'llashda sonning tubligini to'la kafolatlaydigan algoritmlarda foydalaniladi. Bu degani, yuqorida biz ko'rib chiqqan tun sonlarni generatsiyalash algoritmlari va tanlangan sonlarni tublikka tekshirish testlaridan foydalanilmasligi kerak degani emas. Kafolatlangan tublikka tekshirish algoritmlari ko'p resurs talab qilganligi uchun, resurslarni tejash maqsadida taklif qilingan tun sonlarni generatsiyalash algoritmlari va tanlangan sonlarni tublikka tekshirish testlaridan foydalanib tub bo'lish ehtimoli yuqori bo'lgan sonlarni saralashda ishlatilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. R. Sh Karimov, A.K Salayev, Implementation of blockchain technologies in the nonfinancial area, Science and Education 2021-yil 2 (5), 310-313bet
2. A.K Salayev, Kvant kompyuterlari va ularning zamonaviy kriptografiyaga tahdidi
Ilmiy tadqiqot va innovatsiya, 27-29
3. M.M.Aripov, B.F.Abdurahimov, A.S.Matyakubov, Kriptografik usullar, Toshkent 2020

4. D.Y.Akbarov, P.F.Xasanov, X.P.Xasanov, O.P.Axmedova, I.U.Xolimtayeveva, Kriptografiyaning matematik asoslari, Toshkent – 2018
5. <https://www.programiz.com/python-programming/online-compiler/>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Generation_of_primes
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Primality_test

YANGI O‘ZBEKISTONDA IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABA-YOSHLAR FAOLIGINI OSHIRISHDA YARATILGAN IMKONIYATLAR

Rashidova Muxlisa Qurbon qizi -
O‘zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish
metodikasi (ma’naviyat asoslari) mutahassisligi 1-kurs magistri

Annotatsiya. *Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan shaxslar, ayniqsa, yoshlar misolida Yangi O‘zbekistonda yaratilayotgan shart-sharoitlar, yangiliklar, olib borilayotgan islohotlar va ularning natijalari yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Imkoniyati cheklangan yoshlar, Yangi O‘zbekiston, ijtimoiy loyihalar, qabul kvotasi, subsidiya.*

Annotation. *This article highlights the conditions, News, reforms and their results created in New Uzbekistan, especially on the example of young people with disabilities.*

Keywords. *Youth with limited opportunities, new Uzbekistan, social projects, acceptance quota, subsidy.*

KIRISH

Nogironligi bor shaxs bo‘lish yoki nogironlik hech qanday imkoniyat yoki biror bir ishning uddasidan chiqa olmaydi degani emas. Bu toifadagi shaxslar ham shu mamlakatning bir bo‘lagi, teng huquqli a‘zovidir. So‘nggi yillarda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamiga yetarlicha e‘tibor qaratilmoqda desam adashmagan bo‘laman albatta. Ijtimoiy hayotning har jabhasida ularning faoligi yanada ortib bormoqda Xususan nogironligi bor shaxslar ham o‘z tengdoshlari qatori:

Bilim olishlari, innovatsion texnologiyalrdan foydalanishlari;

Zamonaviy va ommaviy kasb-hunarga ega bo‘lishlari;

Oliy ta‘lim muassasi talabasi bo‘lishlari;

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishlari va yana bir qator maqsad va vazifalarni amalga oshirishlari mumkin.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish yo‘lida ijtimoiy yo‘nalishlarda ham bir qator islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususan, ijtimoiy himoyaga nuhtoj imkoniyati cheklangan yoshlarni har tomonlama ta‘limning barcha bosqichlariga qamrab olish, ayniqsa oliy ta‘lim tizimida ularning qamrovini kengaytirish maqsadida qo‘shimcha qabul kvotalarning joriy etilganligi (ikki foizlik) va shu kabi bir qator sharoitlarning yaratilganligi buning yaqqol misolidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qolaversa, oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham imkoniyati cheklangan yoshlar uchun alohida shart-sharoitlar yaratish maqsadida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, shu jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarning oliy ta'lim bilan qamrov darajasini oshirish, ular uchun infratuzilmaga oid sharoitlarni yaxshilash bandini ham kiritilganligi ham buning amaliy isbotidir

Jamiyatda barcha qatlamni birdek qamrab olish, ularga yanada yengilliklar yaratish, imkoniyati cheklangan bo'lishiga qaramay oliy ta'lim muassasalari talabalari orasidan iste'dodli yoshlarni saralab olish, ularni ilmiy salohiyatini yanada qo'llab-quvvatlash maqsadida, tajribaga ega bo'lgan, malakali pedagog va o'qituvchilarni ularga biriktirgan holda ustoz-shogirt an'analari uzviy ravishda amalga oshirilib kelinmoqda va bu hamkorlik o'z samarasini ham bermoqda. Bu yo'l bilan ularning o'ziga bo'lgan ishonchi yanada ortib bormoqda. Butun Respublika bo'ylab bir qator imkoniyati cheklangan yoshlar o'z g'oya, takliflari bilan Yangi O'zbekistonni yaratishda faol qatnashishmoqda ayniqsa, bu ijobiy o'zgarishni so'nggi besh yil ichida sezilarli ravishda ortganligi barchani quvontirmoqda. Imkoniyati cheklangan yoshlar o'zi tahsil olayotgan Oliy ta'lim muassasida turli nomdagi davlat stipendiyalari shu jumladan Paraolimpidalarda ishtirok etib, o'z yutuqlari bilan oila a'zolari, ustozlari va yaqinlarini hursand qilishmoqda.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan imkoniyati cheklangan shaxslar uchun rejali ravishda ijtimoiy loyihalarning o'tkazilishi belgilab berildi. Jumladan; 2022-yildan quyidagi nominatsiyalar bo'yicha respublika tanlovlari tashkil etilishi:

Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi tomonidan – “Eng yaxshi ijtimoiy loyiha”;

Savdo-sanoat palatasi tomonidan – “Eng yaxshi tadbirkor”;

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan – “Eng yaxshi talaba”;

Turizm va sport vazirligi tomonidan – “Eng yaxshi sportchi”;

Madaniyat vazirligi tomonidan – “Eng yaxshi kitobxon”;

Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi tomonidan – “Eng yaxshi ish beruvchi”.

Joriy yilda nogironligi bor shaxslar uchun hukumatimiz tomonidan bir qator yangilik va imkoniyatlar eshigi ochildi. Xususan, nogironligi bor shaxslarni chet tillarini o'rganishlari va Oliy ta'lim muassasalariga kirishda imtihonlarni muofiqliyatli topshirishlari uchun qo'shimcha subsidiyalar ajratish asosida ularning barcha fan bloklaridan tayyorgarlik ko'rishda qo'shimcha tayyorlov xizmatlaridan foydalanish, ijara va yo'l haqi xarajatlari davlat hisobidan qoplab berilmoqda.

Yana shu kabi Prezident qarorlaridan biri “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko‘maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarordir.

Qarorga asosan 2022-yil 1-yanvardan Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan nogironligi bo‘lgan shaxslarni ishga qabul qilgan ish beruvchilarga har bir xodim uchun olti oyda bazaviy hisoblash miqdorning 1,5 baravarida subsidiya berilishi, bolalikdan nogiron bo‘lgan shaxslar va I va II guruh nogironlari daromad solig‘i bo‘yicha imtiyoz mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorining 1,41 baravaridan 3 baravarigacha oshirilishi; 2024 yil 1 martgacha ish beruvchilarga nogironlar uchun to‘langan ijtimoiy soliq Davlat byudjetidan to‘liq qaytarib berilishi yo‘lga qo‘yildi.

Yoshlarga oid davlat siyosatini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan har yili 500 nafargacha nogiron yoshlarga quyidagilar uchun subsidiya ajratilishi ko‘zda tutildi;

- axborot texnologiyalari, kompyuterda dasturlash amaliyoti, umumta’lim fanlari va xorijiy tillarni o‘rgatish;
- tadbirkor yoki o‘zini o‘zi band qilgan shaxs sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tganlarga asbob-uskuna va mehnat qurollarini xarid qilish uchun.
- “El-yurt umidi” jamg‘armasi hisobidan 2022 yildan har yili tanlov asosida 20 nafargacha nogiron yoshlar xorijiy OTMda, onlayn kurslarda ta’lim olishi tashkil etildi.

XULOSA

Jamiyatimizda imkoniyati cheklangan shaxslarga nisbatan ishonchsizlik holatlari borligi achinarli hol. Lekin vaqt o‘tishi bilan insonlarning fikr-mulohazalari ijobiy tomonga o‘zgarib bormoqda. Yangilanayotgan O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar, imtiyozlar yaratilayotgan shart-sharoitlar o‘z mevasini bermoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 2-iyundagi 417-son qarori.
2. 2030-yilgacha oliy ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 08.10.2019-yildagi PF-5847-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko‘maklashish hamda ijtimoiy faolligini yana-da oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori (PQ–57-son, 21.12.2021-y.)

ДОРИВОР ЎСИМЛИК – ЧАКАНДА (*HIPPOPHAE RHAMNOIDES* L.) НИ ЕТИШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Самадов Исмаатжон Неъмат ўғли

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ботаника институти
хузуридаги акад. Ф.Н. Русанов номидаги Тошкент Ботаника боғи

кичик илмий ходими

E-mail: botanika-t@mail.ru

Аннотация. Мақолада Чаканда – *Hippophae rhamnoides* L. доривор ўсимлигининг тарқалиши, уларнинг ботаник тавсифи, кимёвий таркиби, тиббиётда қўлланилиши, хом-ашёсини тайёрлаш ҳамда етиштириш бўйича тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: *Hippophae rhamnoides*, доривор ўсимлик, тупроқ, кўпайтириш.

Аннотация. В статье распространение лекарственного растения *Hippophae rhamnoides* L., их ботаническое описание, химический состав, применение в медицине, рекомендации по заготовке и выращиванию сырья.

Ключевые слова: *Hippophae rhamnoides* L., лекарственное растение, почва, размножение.

Annotation. This article the distribution of the medicinal plant *Hippophae rhamnoides* L., their botanical description, chemical composition, use in medicine, recommendations for harvesting and growing raw materials.

Keywords: *Hippophae rhamnoides*, medicinal plants, soil, reproduction.

Кириш. Республикада сўнгги йилларда доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, доривор ўсимликлар етиштириладиган плантациялар ташкил этиш ва уларни қайта ишлаш борасида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда.

Жумладан, Президентимиз томонидан 2022 йил 20 майдаги “Доривор ўсимликлар хомашё базасидан самарали фойдаланиш, қайта ишлашни қўллаб-қувватлаш орқали кўшимча қиймат занжирини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-139-сонли Фармони, 2022 йил 20 майдаги “Доривор ўсимликларни маданий ҳолда етиштириш ва қайта ишлаш ҳамда даволашда улардан кенг фойдаланишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-251-сонли Қарори, 2020 йил 26 ноябрдаги “Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш, уларнинг уруғчилигини йўлга қўйишни ривожлантириш бўйича илмий тадқиқотлар қўламини кенгайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги

ПҚ-4901-сонли Қарори, 2020 йил 10 апрелдаги “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4670-сонли Қарорларида мазкур соҳадаги муаммолар ечимлари акс этган [1].

Маълумки, дунё миқёсида фармацевтика корхоналарида ишлаб чиқарилаётган дори воситаларининг тахминан 50%и доривор ўсимликлар хом-ашёсидан тайёрланмоқда [2].

Аксарият мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида фармацевтика саноатининг жадаллик билан ривожланиши бундай корхоналарнинг доривор ўсимликлар хом-ашёсига бўлган талабнинг кескин ортишига сабаб бўлмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, табиий ҳолда ўсувчи доривор ўсимликлар захираларининг чегараланганлиги туфайли фармацевтика саноати корхоналарининг доривор ўсимликлар хом-ашёсига бўлган талабини, асосан, доривор ўсимликлар ўстириш орқалигина қондириш мумкин.

Доривор ўсимликлар орасида ўсадиган бегона ўтлар ҳосил миқдори ва сифатини пасайтирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Уларга қарши кураш кўп куч ва маблағ талаб қилади. Далаларда бажариладиган ишларнинг асосий қисмини бегона ўтларни йўқотишга қаратилган тадбирлар ташкил қилади.

Доривор ўсимликларни экишга ажратилган далаларни уларни экишдан олдин кўп йиллик бегона ўтлардан тозалаб олиш керак бўлади. Масалан, *Hippophae rhamnoides* ни экишдан олдин ажриқ, ғумай, қўйпечак, саломалайкум, қамиш каби кўп йиллик бегона ўтлардан гербицидлар ёрдамида тозалаб олинса, кейинги йиллар давомида ушбу доривор ўсимликлар даласида бегона ўтлардан тоза бўлади.

Чаканда (*Hippophae* L.) туркумига илк бор К. Линней (1753) томонидан битта тур – жумрутсимон чаканда (*Hippophae rhamnoides* L.) тури киритилган.

1871 йилда Москва шаҳрида боғдорчиликка оид қўлланма муаллифи А. Крылов чакандани ўстириш, уруғини сепиш усули, уруғкўчатларни парваришlash ва доимий жойига кўчириб ўтказиш бўйича тавсиялар тайёрлаган. Ўша даврларда чаканда мевали ўсимлик сифатида ўстирилиб, мевалари сотилган. Чаканда, айниқса, қишки совуқлари билан машҳур Сибирда асосий совуққа бардошли мевали ўсимлик сифатида маданийлаштирилган ва маҳаллий аҳоли томонидан ўстирилган, меваларидан турли мақсадларда фойдаланилган

П.И. Шемелин ўтган асрнинг 20-йилларида Байкал кўли атрофидаги ёввойи чакандазорлардан ширин мевали шакллари ажратилган.

Чаканда туркуми вакиллари танлаш ва маданийлаштириш ишлари 1933-1934 йй. М.А. Лисавенко томонидан олиб борилган [3-4].

Ўзбекистонда чаканда мевалари захираси Х.Қ. Ҳайдаров томонидан ўрганилган ва диссертациясининг маълумотларига кўра, чакандадан йиғиладиган саноат хом ашё ҳажмлари аниқланган. Чаканда меваларининг энг катта тижорат захираси Заравшан дарёси ва унинг ирмоқлари: Оқдарё ва Қорадарё, шунингдек, Сурхондарё дарёсининг қайир қисмида жойлашган. Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 1200 гектар чакалакзорлар аниқланган, ундан ҳар йили озиқ-овқат ва тиббиёт саноати учун 212,8 тонна меваларининг хом ашёсини йиғиш мумкин [5].

Чаканда – (*Hippophae rhamnoides* L.) – Elaeagnaceae оиласига мансуб, кулранг пўстлокли шохланган тиканли бута ҳисобланади. Баландлиги 2-5 м бўлган кичкина дарахт ёки бута, жуда кўп сонда қисқарган тиканли шохларга эга. Барглари калта бандли, чизиқли-ланцетсимон, учки қисми калта ўткирлашган, пастки қисмда понасимон торайган, узунлиги 2-9 см ва эни 3-15 мм, устки томони кулранг-яшил, осткиси тукчалар билан қоплаганлиги учун кумуш-оқ рангда. Гуллари майда, сариқ, хушбўй. Меваси думалоқ, олтин-сарик майда данак мева, узунлиги ва эни 8-10 мм, шохларга зич ёпишган. Мевалари озгина аччиқ билан нордон таъмга эга. Май ойида гуллайди, мевалари август-сентябрда пишади (1 расм).

а

б

1-расм. Чаканданинг умумий (а) кўриниши
ва пишган мевалари (б).

Ўсимликнинг географик тарқалиши. Ўрта Осиё, МДХнинг Европа қисми, Кавказ, Сибирь, Фарбий Европа, Мўғулистон, Тибет, Ҳимолой, Эрон, Афғонистон. У Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида учрайди.

Ушбу тур Тошкент Ботаника боғига интродукция қилинган.

Кимёвий таркиби. Мева таркибида каротиноидлар мавжуд: каротин (60 мг гача), криптоксантин, зеаксантин, физальен, органик кислоталар (2,64% гача) – олма ва табиий вино кислотаси, шакар (3,56% гача), танинлар, изорамнетин, С (450 мг гача), В1 (0,035 мг гача), В2 (0,056 мг гача), Е витаминлари (145 мг гача), фолий кислотаси (0,79 мг гача) ва ёғли мой (8% гача), таркибида олеин, стеарин, линолин ва пальмитин кислоталарнинг глицеридлари мавжуд. Мева таркибида турли хил витаминлар мавжуд ва у энг яхши табиий витамин сақловчи ҳисобланади [6,7].

Тиббиётда қўлланилиши. Чаканда мевалари ва унинг мойи оғриқни ва яллиғланишни камайтиради ва тўхтатади, тўкималарнинг грануляцияси ва эпителизациясини тезлаштиради, яраларни тезроқ даволашга ёрдам беради ва поливитаминли таъсирга эга. Шарбат, сув дамлама, спиртли настойка, сироп ва мойи шаклидаги чаканда мевалари турли хил авитаминозлар (хусусан, цинг, тунда кўрлик) ҳамда қизилўнгач ва ошқозон яраси учун ичга қабул қилинади. Ташқи томондан меваларининг сувли дамламаси ва айниқса мойи турли хил тери касалликлари (тошмалар, экзема), узоқ вақт даволанмайдиган яралар, гинекологик амалиётда аёллар касалликлари, тери ва шиллик пардаларининг нурланишида ишлатилади. Чаканда мевасини Ўрта Осиё халқлари қадимдан оғриқ қолдирувчи, синга ва милк қонашини, меъда касалликларини доволавчи восита ишлатиб беладилар. Бундан ташқари бод касаллик учун барглари иссиқ сувда хўллаб ишлатилади. Мевалари ҳам хом, ҳам мураббо, шинни шаклида истеъмол қилинади [6,7].

Агротехник тадбирлар. Чаканда ёруғсевар, совуққа чидамли ўсимликдир. Чаканда уруғидан, поя ва илдиз-қаламчалардан кўпайтирилади.

Чаканда кузда ёки эрта баҳорда экилади. Эрта баҳорда майсалар бир текис униб чиқиши учун уруғлар бир ой давомида қумда стратификация қилинади. Уруғлар сабзавот экиш мосламаларида 5 см чуқурликда экилади. Эгат оралари 70-90 см, гектарига 11-13 кг уруғ сарфланади. Майсалар уруғлар экилгандан 10-15 кундан кейин пайдо бўлади. Биринчи йили секин ўсади, 15-30 см баландликка боради. Шунинг учун ҳар 3-4 суғоришдан кейин культивация ва ягона ишлари олиб борилади. Биринчи йили 12 марта суғорилади. Вегетация даври охирида илдизлари махсус асбобда кесилиб ихчамлаштирилади.

Вегетатив йўл билан кўпайтирилганда, асосан, яшил қаламчаларидан фойдаланилади. Қаламчалар узунлиги 8-12 см, 8-10 барг қолдириб тайёрланади. Улар қум, гўнг ва торф аралашмасига экилади. Экиш олдидан қаламчалар

гетероауксин эритмаси билан (1 челақ сувга 100 мг) 12-18 соат 20-25°C да ишлов берилади. Эрта баҳорда илдиз отган қаламчалар далага экилади.

Шунингдек, плантация ташкил этиш учун энг қулай усул кўчатларидан экиш ҳисобланади. Плантация ташкил этиш учун гектар ҳисобига 500 дона кўчат ўтқазилади. Плантация уруғдан ташкил этилганда 10-12-йили, қаламчадан 8-9-йилда, кўчатидан бўлса 6-7-йили ҳосилга киради ёки ҳосилдорлик дастлабки йилда гектар ҳисобига 2,5-3 центнердан ва кейинги йилларда 8-10 центнерга етади [8].

Хом-ашё сифатида мевалари, уруғининг мойи ва баргларидан фойдаланилади. Меваларининг йиғилиши сентябр-октябрда, барглариники эса май ойида амалга оширилади.

Хулоса қилиб айтганда, чаканда табиий захираси жуда ҳам шу боис, Ўзбекистоннинг барча тўқай ҳудудларида плантацияларини ташкил этиш зарур. Чакандани етиштириш технологиялари борасида шуни айтиш керакки, илк мева ҳосили кўчат ҳосилга киргандан сўнг икки йил ўтгач, териб олинади, кейинги икки йил мобайнида эса дарахтлар бутаб турилади.

Кўчат экилгандан кейин 3-йилдан ҳосилга киришни бошлайди, кейинги йилларда ҳосил кўпайиб боради. Умуман, 8-9-йилга бориб, битта кўчатдан 7,5 кг гача, бир гектардан эса 8 тоннадан зиёд ҳосил олиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари Миллий базаси <https://lex.uz/>
2. Каримов В.А., Шомахмудов А.Ш. Халқ табобати ва илми тибда қўлланиладиган шифобахш ўсимликлар. – Тошкент, Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1993. – 320 б.
3. Бердиев Э.Т., Турдиев С.А. Жийда ва чаканда //Монография. –Тошкент, 2013. – 122 б.
4. М.Х. Хақимова, С.А. Турдиев Жумрутсимон чакандани (*Hipporhæ rhamnoides* L.) тадқиқ этиш, кўпайтириш ва плантациясида // Academic research in educational sciences, Volume 2 | Issue 6 | 2021 ISSN: 2181-1385 – Б. 237-253.
5. Хайдаров Х.К. Ўзбекистон флорасидаги Elaeagnaceae Juss. оиласи.// Автореф. дисс. ... докт. биол. наук. – Ташкент. 2018. – 62 с.
6. Хожиматов О.К. Лекарственные растения Узбекистана (Свойства, Применение и рациональное использование). – Ташкент: “Маънавият”, 2021. – 328 с.

7. Хожиматов К.Х., Хожиматов О.К., Собиров У.А. Сборник правил пользования объектами лекарственных, пищевых и технических растений. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2009. – 171 с.

8. <https://east-fruit.com/uz/yangiliklar/sifatli-suqorish-tizimisiz-chakanda-oblepikha-etishtirish-iqtisodiy-zhihatdan-samarasizdir-fedor-prima/>

QATAG‘ON QURBONLARI (IS‘HOQXON IBRAT)

Nasibaxon Mamatjanova,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti iniversiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: nasibakhon76@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Is‘hoqxon Ibratning hayot yo‘li, ijodiy faoliyati, “Tarixi Farg‘ona” asari, tarixiy voqealarga xon va beklarning munosabati kabi qarashlarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, asarda o‘tmish ajdodlarimizning yashash tarzi, madaniyat va turmushi haqida kelajak avlodga yetkazish, ularni shundan xulosa chiqarishga undash bo‘yicha xulosa va takliflar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Is‘hoqxon Ibrat, Is‘hoqxon Ibrat asarlari, “Tarixi Farg‘ona”, ma‘naviy-axloqiy qarashlar, islom muarrixlari, ma‘rifatparvar shoir, Qubo, iqlim va mamlakatlar.*

Abstract. *In this article, Ishaq Khan Ibrat's work "History of Fergana", the specific features of views such as the attitude of khans and begs to historical events are highlighted. Also, the work contains conclusions and suggestions on how to convey to the future generation about the way of life, culture and life of our ancestors, and to encourage them to draw conclusions from it.*

Key words: *Ishaq Khan Ibrat, works of Ishaq Khan Ibrat, “History of Fergana”, spiritual and moral views, Islamic historians, enlightened poet, Qubo, climate and countries.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida hozirgi O‘zbekiston hududidan shunday ulug‘ siymolar yetishib chiqdiki, ularning hayoti, ijtimoiy, ma‘rifatparvarlik va adabiy faoliyatini o‘rganganimiz sayin bu davrning tom ma‘noda milliy uyg‘onish davri bo‘lganiga ishonch hosil qilamiz.

Turkistondagi milliy uyg‘onish va ma‘rifatparvarlik harakatiga salmoqli hissa qo‘shgan kishilardan biri Is‘hoqxon Ibratdir. X - XV asrlarda o‘tgan o‘zbek xalqining

ulug' olimlari va shoirlari bilan haqli ravishda faxrlanib, ularning aksarini qomusiy ilm sohiblari sifatida alqab kelganimiz kabi, ulardan bir necha asr keyin murakkab tarixiy sharoitda qo'l-oyoqlari bog'lanib yashagan yurtdoshlarimiz orasida ham shunday serqirra ilmiy va badiiy tafakkur sohiblari oz bo'lmaganligi ham tarixdan ayon. Ular olg'a surgan ma'rifatparvarlik, erk va hurriyat goyalari har qanday to'sig'u qarshiliklarni yengib xalq ichiga kirib bordi va uni 1916-yilda milliy ozodlik uchun kurash marralariga olib chiqdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Agar birgina Is'hoqxon Ibratning ilmiy va adabiy merosiga nazar tashlasak, uning shoir, o'qituvchi, tarixchi, tilshunos, noshir bo'lganligini ko'rib hayratga tushamiz. Uning Orenburgda matbaa anjomlarini sotib olib, ularni Qo'qongacha poezdda, Qo'qondan To'raqo'rg'ongacha tuyalarga ortib kelib, 1908-yilda "Matbaai Is'hoqiya" litografiyasini ishga tushirgani va o'zbek matbaachiligining asoschilaridan bo'lgani ham hayratomuz voqeadir. Is'hoqxon Ibrat hijriy 1279, milodiy 1861 – 1862-yillarda Namangan viloyatining To'raqo'rg'on tumanida ziyoli oilada dunyoga kelgan. Bobosi Qo'qon xonligida katta e'tiborga loyiq ziyolilar sulolasiga mansub bo'lib, To'raqo'rg'onda uzoq yillar qozilik qilgan va "Afsus" taxallusi bilan she'rlar yozgan To'raxon maxdum, otasi Junaydulla to'ra Sunnatulla to'ra o'g'li esa "Xodim" taxallusi bilan she'rlar yozgan, onasi Huribibi ham qishloq qizlarining xat-savodini chiqargan otinoyi va iste'dodli shoira edi. Qo'qonlik Po'latjon domlaning "Tazkirai Qayyumiy" asarida asosan vodiylilik shoirlar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ular orasida Afsus va Xodim taxalluslari bilan ijod qilgan shoirlar ham tilga olingan. Mazkur tazkirada Afsus taxallusli shoir haqida quyidagi ma'lumot berilgan: "Bu shoir Jizzax shahridan bo'lub, Xo'qandga XIX asrning birinchi yarmida kelmishdur. Nomi To'raxon maxdum bo'lub, hurmatga sazovor aristokratlardandur. Xonning a'yonlaridandur. Nimagadurki shunchalik hurmatga ega bo'lub, xon atrofini o'ragani holda To'raqo'rg'onga qozi bo'lub turgani ila she'rda taxallus etib Afsus ixtiyor etmishdur. To'raqo'rg'onda Is'hoqxon qozi va taxallusi Ibrat ham shoir Vasfiy To'raqo'rg'oniy - bular Afsusga nabiralardurlar. Avlodlari hozirda ham shundadurlar. Amiriyning g'azaliga naziralar yozgandur..." Po'latjon domla biz uchun goyat qimmatli bu ma'lumotdan so'ng Afsusning "Ustina" va "O'lsun" radifli she'rlarini keltirgan. Po'latjon domla shu tazkirada Xodimiy taxallusi bilan she'rlar yozgan shoir haqida bahs yuritib, "xorazmli bo'lib chiqayotir", "yosh havaskorlarga o'xshaydir" degan so'zlarni aytgan. So'ngra shu shoir xususida bunday yozgan: "1910 yillarda hayot ekani anglashiladur. She'ri anchagina mavhum. (O'zi) haqinda boshqa hech (qanday) ma'lumotga ega emasmiz. Chustli Mulla Obidjonning "Tuhfat ul-obidiyn"

nomli bayozidan olib ko'churdik. "Gapurmanglar" radifli muxammas Xodimiyning nashidai tab'idandur". Tazkirachi shu so'zlardan keyin olti bandli muxammasning uch bandini o'quvchi e'tiboriga havola qilgan. Birinchi bandi bunday:

Bo'lubman ul parivaishing asiri chaishi fattoni,
Ohar ishvhi jamoli birla doim diydaning honi,
Mani dardimga yo'h darmoni o'zga darmoni,
Adabhola tushubman, yo'qtur emdi sihat imkoni,
Marizi ishqman, fikri atibbodini gapurmanglar.

1 Fatton - maftun etuvchi, jozibali. 2 Mariz - kasal, xasta. 3 Atibbo - tabiblar.

Tazkirada nomi yuqorida tilga olingan Vasfiy To'raqo'rg'oniy to'g'risida aniq tasavvur berilgan: «Bu kishi To'raqo'rg'onda 1862-yilda ulamo oilasida dunyoga kelmish. Nomi Mulla Jalolxondur. Bu kishi ham shoir Afsusning nabiralaridan bo'lub, Is'hoqxon to'raga amakibachcha bo'ludur. Qozixonalarda mufti va a'lam bo'lub, xizmati ilmiyada bo'lmishdur. 1930-yilda 68 yoshida shul To'raqo'rg'onda vafot etmishdur. Ibratning bu kishiga bir marsiya yozgani so'zlanadur. Bu kishidan o'g'il farzand qolmamishdur». Tazkirachining yozishicha, to'raqo'rg'onlik Vasfiy ayrim adabiy doiralarda buxorolik Vasfiy bilan adashtirib yurilgan. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, Is'hoqxon to'ra ulamo oilasida tug'ilgan. Bobosi keng bilimli, shoir tabiatli, odamshavanda inson bo'lganligi tufayli el-yurt o'rtasida katta hurmat qozongan. Uning, asli, jizzaxlik bo'lganligi haqidagi ma'lumot hozircha tasdiqlangan emas. Lekin u tuzgan shajaraga qaraganda, bobokalonlari Ahmad Yassaviy avlodlaridan bo'lib, zamona zayli bilan To'raqo'rg'onga kelib o'rnashib qolgan. Balki, bobosining o'ziga Afsus so'zini taxallus qilib olgani sabablari uning To'raqo'rg'onga kelguniga qadar boshidan kechirgan voqealar bilan bog'liqdir. Muhimi shundaki, Is'hoqxon to'raning ota-bobolari o'sha davrning eng ilg'or, ma'rifatli, taraqqiyparvar kishilaridan bo'lib, el-yurt manfaati yo'lida xizmat qilishgan.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Is'hoqxon Ibrat shunday ilg'or oilada tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni onasidan olib, 1878 – 1886-yillarda Quqondagi Muhammadsiddiq Turnaqator madrasasida tahsil ko'radi. Shu yerda Muqimiy, Furqat, Muhyi kabi qo'qonlik mashhur shoirlar bilan tanishadi, arab va fors tillari bilan birga she'r ilmini ham qunt bilan o'rganadi. U talabalik yillarida ilmning inson va jamiyat taqdiridagi ahamiyatini chuqur tushungani uchun 1886-yili madrasani bitirib, To'raqo'rg'onga keladi va shu yerda yangi usul

maktabini ochib bolalarni o'quv-yozuvga o'rgatadi. Ammo yangi usul maktablariga qarshi tish qayragan kuchlar 1887-yilda uning maktabini yopishga muvaffaq bo'ladilar. Ibrat shu yili onasi bilan birga haj safariga chiqib, Turkiya, Eron, Misr, Arabiston mamlakatlarida bo'ladi. Xasta onasi musulmonlik burchini ado etgach Jidda shahrida jonini Allohga topshiradi. Ibrat bu musibatdan qanchalik larzaga tushgan bo'lmasin, onasini dafn qilib, safarni davom ettirishga majbur bo'ladi. U Bolgariya (Sofiya), Gresiya (Afina), Italiya (Rim) mamlakatlariga borib, madaniy Yevropa xalqlari hayoti va madaniyati bilan tanishadi. So'ngra Hindistonga borib, Bombay va Kalkutta shaharlarida yashaydi. U shu shaharlarda yoshlik yillarida zavq bilan o'rgangani husnixat va naqqoshlik hunari orqasidan turmush kechiradi. Nihoyat, 1896-yili To'rao'rg'onga qaytib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Taniqli ibratshunos olim Ulug'bek Dolimovning Ibrat asarlariga asoslanib yozishicha, u shu davrda Sharq xalqlari tillaridan tashqari Arabistonda fransuz tilini, Hindistonda ingliz tilini, shuningdek, qadimgi finikiya, yahudiy, suriya, yunon yozuvlarini o'rganadi. Ibrohim Davronning "Turkiston viloyatining gazetisi"da chop etilgan (1908 yil, 56-son) maqolasidan ayon bo'lishicha, Ibrat "turkcha, forscha, hindcha, ruscha lison bilib, yana ruscha, fransuzcha, armanicha va boshqa xatlar yozmoqqa mohir" bo'lgan. Ona tilidan tashqari boshqa bir necha xorijiy tillarni bilgan kishilarni, odatda, "poliglot" deb atashadi. Ibrat shunday noyob kishilardan biridir. U xorijiy safarlari davomida to'plagan nodir lisoniy materiallari asosida «Lugati sitatti alsina» (Olti tilli lugat) tuzgan va "Jome' ul-xutut" (Yozuvlar majmuasi) asarini yaratgan. Bu asarlardan biri arabcha, forscha, hindcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha) lugatdir. "Turkiston viloyatining gazetisi"da chop etilgan maqolalarda yozilishicha, shu yillarda rus mustamlakachiligi sharoitida yashagan mahalliy xalq vakillari rus tilini o'rganishga katta e'tibor bera boshlashgan. Zero, rus tilini bilish o'sha davrda zamon talabi edi. Shuning uchun ham Ibrat vatandoshlari rus tilini tezroq egallashlari uchun ruscha so'zlarni mazkur lugatda arab harflari bilan yozgan. 2005 yili Ibrat "Tanlangan asarlar"ining "Ma'naviyat" nashriyotida chop etilishi nafaqat oddiy kitobxonlar, hatto filolog olimlarning ham atoqli shoir, muallim, tarixchi va lugatshunos olim haqidagi tasavvurini butunlay o'zgartirib yubordi. Shu kitobdan Ibrat asaridan olib berilgan faksimile sahifalarda olim qo'li bilan yozilgan sanskrit, qadimgi finikiy, yunon, qadimgi kufiy, qadimgi yahudiy, slavyan yozuvlaridan namunalar ham o'rin olgan. Kitobni nashrga tayyorlagan Ulug'bek Dolimov bilan Nurboy Jabborovning guvohlik berishicha, «Jome' ul-xutut»da "dunyoda mashhur bo'lgan 41 xil yozuv tizimi" haqida, shu jumladan, arab xatining suls, tavqe', rayhon, zulf, humoyun, turra kabi shakllari

haqida» ma'lumot berilgan. O'zbekistonning chekka bir qishlog'ida tug'ilgan Ibratning jahon tillari va yozuvlari haqidagi bunday keng bilimga ega bo'lgani tasavvur doirasiga sig'adigan hodisalardan emas. Yana shu mualliflarning yozishicha, Ibrat mazkur asarida XX asrda tug'ilib kelayotgan avlodlarning rus tili bilan bir qatorda ingliz, fransuz, nemis, lotin kabi chet tillarni o'rganishlarini orzu qilganki, uning bu orzusi mustaqillik davrida O'zbekistan kelajagining me'morlari bo'lmish yoshlar tomonidan zavq-shavq bilan amalga oshirilmoqsa. Ibrat, xorijiy mamlakatlarga borgan aksar vatandoshlarimizdan farqli o'laroq, Hindistondan "Santur" degan musiqa asbobini, nafaqat vatandoshlari, balki ayrim ilg'or xalqlarning ham tushiga kirmagan muzlatkichni va boshqa asbob-anjomlarni olib kelgan. "Santur" 12 ta lappakli bo'lib, bu lappaklarga rus va jahon xalqlarining kuy hamda qo'shiqlari yozilgan edi. - Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ibratning o'z vataniga fan va texnika yangiliklarini olib kelishdan maqsadi ilm-fan yutuqlaridan orqada qolgan yurtdoshlarining bilimini, ijtimoiy-huquqiy ongini oshirish, ularni yangi madaniy bosqichga ko'tarish edi. Bu katta maqsadga erishish uchun, avvalo, yangi usul maktablarini ochish, yoshlarda maktabga, ilm-fanga muhabbat uyg'otish, ularni jahon xalqlari va mamlakatlari tarixi, shu jumladan, Farg'ona tarixi bilan tanishtirish zarur edi. Ibrat shu vazifalarni maktab ochish, "Matbaai Is'hoqiya", "Kutubxonai Is'hoqiya"larni tashkil etish, "Ilmi Ibrat" she'rlar kitobini, "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezon ul-zamon" risolalarini yozib, xalqqa yetkazish bilan bajardi. U yuqorida tilga olingan maktablardan tashqari 1914-yilda To'raqo'rg'onida "Uchitel" degan rus maktabini ham ochdi, bu maktabda 30 nafar o'quvchi ta'lim oldi. 1908-yilda tashkil etilgan "Matbaai Is'hoqiya" 1909-yili tipo-litografiyaga aylantirilib, 1910-yili Namangan shahriga ko'chirildi va 50-yillarga qadar tinimsiz xizmat qildi. "Kutubxonai Is'hoqiya"da esa o'zbek va rus tillaridagi darslik, o'quv qo'llanmalari, lug'atlardan tashqari V.V.Radlov, H.Vamberi, V.V.Bartold, V.P.Nalivkin va boshqa olimlarning asarlari ham bo'lgan. Ibrat To'raqo'rg'on va Xonobod qishloqlarida 20 yildan ortiq vaqt davomida qozi vazifasini bajarib, aholi haq-huquqlarini himoya qildi, haqiqat uchun kurashdi. O'zbek xalqining ulug' farzandlaridan biri Is'hoqxon to'ra Junaydullaev 1937-yil fevralda NKVD xodimlari tomonidan qamoqqa olinadi. Undan oldin, 27-yanvarda o'g'li Abbosxonto'ra Is'hoqxonto'raev sovetlar do'zaxiga tashlangan edi. 7 aprelga qadar bo'lgan muddatda ulardan tashqari Ubaydulla maxsum Otaboya'lamov, Jabborxon Sultonxonov, Umarali Jumaboev, Akbarali Niyozov, Dehqonboy So'fido'smatov va Mutavorxon Sultonxonov ham kishanband qilinadilar. Ular Ubaydulla maxsum boshchiligida Sovet davlatiga qarshi kurashgan aksilinqilobiy tashkilot a'zolari sifatida ayblanadi. Tergov materiallarida qayd qilinishicha, Ibrat arab, fors, turk, afgon, hind va rus tillarini yaxshi bilgan. U 1921 – 1928-yillarda Chust,

Norin, Namangan tumanlarida qozi lavozimida xalqqa xizmat qilgan. 1926-yili o'ziga qarashli ortiqcha yerni sotgani uchun 1 yillik qamoq jazosiga mahkum etilgan. Ibratning o'g'li Rotibto'ra Is'hoqto'raevning 1959-yil 28-mayda yozgan arizasida aytilishicha, otasi Anisiy taxallusi bilan ham she'rlar yozgan; yoshlik davrida To'raqo'rg'on, Namangan va Buxoroda (to'g'risi Qo'qonda - N.K.) bilim olgan, Turkiya, Eron, Afg'onistan, Hindiston va Xitoy mamlakatlaridan tashqari Rossiyaning ko'pgina shaharlarida ham bo'lgan; ilmiy ishlar bilan shugullanib, "Jome' ul-xutut", "Farg'ona tarixi", "Madaniyat tarixi" kabi asarlarni yozgan; ular Toshkentdagi Sharq qo'lyozmalari instituta va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Namangan viloyat bo'limining arxivida saqlanmoqda. O'zbekiston NKVD Namangan viloyat bo'limi boshlig'i Makarevich qomusiy bilim egasi, XX asrdagi o'zbek xalqining mutafakkirlaridan biri Ibratdan aksilinqilobchi bo'lganligi haqidagi yolg'on qo'rsatmani olish uchun bir necha kun mobaynida Andijondagi qamoqxonaning maxsus xonasida qiynab azob bergan. Buyuk tilshunos olim, ma'rifatparvar shoir, o'zbek matbaachiligi asoschilaridan biri Ibrat o'sha yilning 12 aprel kuni Andijon turmasida Sovet davlati jallodlari qo'lida halok bo'lgan. Po'latjon domla o'z tazkirasida Ibrat haqida ham ma'lumot berib, uning "taraqqiyparvar islohotchi", "Ovrupo madaniyatidan ancha bahravar", "Haj etish uchun Hijozga borgan va Hindistonni sayohat etgan", "hind Vodiynoma tilining alifbosidan bahravar" kishi bo'lganligini alohida qayd etgan. Uning yozishicha, Ibrat To'raqo'rg'onda bir hammom, bog', yangi binolar barpo etgan. U, tazkirachining yozishicha, «husnixat egasi bo'lub, ruq'a, kufiy, ta'liq xatlarni husnixat ila yozar, turli millat kishilari ila do'st bo'lub, aloqasi bo'lar edi. O'rtacha gavdali, bug'doy rangli, qotma kishi bo'lub, kamzur kiyar, xushfe'l, fozil, saxiy kishi bo'lub, mehmonxonasi hamma uchun ochiq, shuhrati vodiy bo'yicha mashhur odam edi». Po'latjon Qayyumiyning bu samimiy so'zlari ibratshunos olimlarning tadqiqotlari va Ibratning "Tanlangan asarlar"i bilan qo'shilib ilm va badiiyat durdonalaridan iborat muborak xazinani tashkil etadi. Bu noyob xazinaning xazinaboni mavlono Is'hoqxon Ibratdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Is'hohjon Junaydullaxo'ja Ibratning 1916-yilda yozilgan "Tarixi Farg'ona" kitobidagi «Shahri Andijon tarixi», "Tarixi Namangan" sarlavhali matnida keltirilishicha: Andijon avvalda Andigon bo'lib, arabiyga olganda, Andijon bo'lur, chunonchi, «kofi» forsiy arabda «jim» o'qilur. Mana, farangi lafzi arabda afranjiy, bangni banj. Kofi forsiy arabda "j" bo'lib, Andigon arab lafzlarida Andijon bo'lgan bo'lsa kerak. Ozarboygon arabda Ozarbayjon yoziladur va o'qiladur. Shunga o'xshash Andijon lafzi, asli, Andigon bo'lsa kerak. Bu foristondan qo'shilgandur, chunonchi, bandigon yoki mardigon degandek. Forsiyda

gonlar o‘rnida mardlar yoki ozodagon ozodalar degan so‘zdek. Andigon andlar degan so‘z. Anda turklar urug‘ini o‘zbeklar aytur. Bul forsiylar tarafidan aytulg‘an bo‘lib, asli, Andijon forsiylar, ya‘ni arablar qo‘liga o‘tmasdan avval ham bor edi, chunonchi, tarixi “Qutadg‘u bilik”da yozibdurki, O‘g‘uzxonni Hindistonga yurganini zikrida aytur. O‘g‘uzxon tamomi lashkari mo‘g‘ullar ilan Talas va Saryom keldi. Toshkand va Samarqand va Buxoro podshohlari saf tortib urusholmadilar, ular shahar va mahkam qal‘alarga berkindilar. O‘g‘uzxon Toshkand va Saryomni o‘zi qamab oldi. Turkiston va Andijon taraflarga o‘g‘lonlarini yubordi. Onlar 6 oyda Turkiston birla Andijonni olub, atosi xizmatiga keldilar deydur, ya‘ni O‘g‘uzxon zamonida ham Andijon shahri mashhur ekan. O‘g‘uzxon Bo‘kuxonni sakkizinchi bobosidur, ya‘ni Bo‘kuxon Afrosiyobni mo‘g‘ulcha ismidir. Afrosiyob laqabi Farran osiyo degan so‘zdir. Farg‘onani Afrosiyob bino qildi. Farg‘onadan avval Qubo bino bo‘ldi Qubodni vaqtida. Ammoki Andijonni qaysi podshohni binosi ekanligiga mo‘tamid tarix va ma‘lumotimiz bo‘lmagandan bul tarixlarga iqtifo qilindi. Tarixi “Qutadg‘u”dan mustazod bo‘lurki, Andijon to‘rt ming yildan muqaddam, ya‘ni O‘g‘uzxon vaqtida shahar bo‘lsa ham, avval obodon shahar ekan. O‘g‘uzxon hazrati Nuh alayhissalomni to‘qquzinchi o‘g‘lilaridur. Valhosilki, Andijon Farg‘ona shaharlari ichinda eng avvalgi va qadimiydur. Vaqtiga kelganda Afrosiyob Turon podshohi bo‘lib, Andijonni poytaxt qilib, Ko‘nikdo‘z shahridan goho Toshkand va Andijon kelib yurar ekan. Ammoki afvohi nosda qariyalar so‘zidurki, Andijon, aslida, Oadinajondur. Oadinajon Afrosiyobni qizidurki, anga o‘rda va bog‘ bino qilib berib, ani ismiga tasmiya qilib edi. Oadinajonni tilda buzub munshira ismini forsiyda Avazjon agloti avom ila Andijon qilgan deydurlar. Bar har bob eski shahar bo‘lub, necha marotaba buzulub, yana obod bo‘lub, taboduli zamon va inqilobi ovon tuzalub, obod bo‘lgan bir eski shahardur. Ammoki “Tarixi farishta”da yozilibdurki, Umarshayx o‘g‘li Boburxon Andijonga sakkiz yuz to‘qson to‘qquzunchi hijriyda o‘n ikki yoshida podshoh bo‘ldi. Tarixi valodatiga shul tariqa nazm qilibdurlarki: Andar iiiii muharram, shud on iitsi mukarram, Tarnxi mavlidash ham omad «shaish muharram». Ammoki Umarshayx mirzo dushanba kuni chahorumi mohi ramazon tis‘a va tis‘iyina va samona mi‘ada kabutarxona tomidan yiqilib marhum bo‘ldi. Bobur mirzo bairtifoqi umaro podshoh bo‘ldi. Ul vaqtda Axi podshohi Uzun Hasan podshoh edi. Ammo Farg‘onaga Ahsan Ya‘qub o‘g‘li podshoh edi deydurlar. Muarrixlar bu shaharlarga nazman yozgan tarixlari bul ekan, chunonchi: “Aral” Andijonu “maral” Margalon, Ba tarixi hijriy “garal” Shahrshon. 5 Shahrixonni Umarxon jannatmakon vaqtida ul kishi amri ilan Xolmuhammad dodxoh tojik bino qildi. 1250-nchi hijriyda bino bo‘lgan ekan. 1030-nchidagi zilzilada Axsikent buzulgan. Mazkur zilzilada Andijon ham buzilgan edi. Yana andan buyon Rusiya tasarrufiga 4 Muharramning oltisida o‘shal shoh mukarram buldi. Tug‘ilish yili ham

«shashi muharram» (muharramning oltisi) bo'ldi. «Shashi muharram»dan abjad buyicha Boburning tug'ilgan yili chiqadi. 5 Andijon tarixi «aral», Marg'ilonniki «maral», hijriy yil bo'yicha Shahrixonniki «g'aral»dir. Bu yerda «aral» va «g'aral» so'zlari ta'rix bo'lib, ulardan 230, 270 va 1230 raqamlari chiqadi. o'tgandan so'ng tezroq obodlikga qadam quygan ediki, 1316-nchi hijriyda bo'lgan zilzila hammani ma'lumidir. Anda yana zilzila bo'lub, buzulub, hukumatdan imdodlar bo'lib, avvalgidan necha daraja obod bo'lgan. Mundan avvalgi obodlikni bilmak bo'lgan kishi «Boburnoma» tarixini ko'rsa bo'lur. Yerlarini hosildorligi, sanoatlari hammasi Farg'ona bobida yozilib o'tdi, takrorga hojat ko'ruvchi.

Bundan tashqari, Is'hoqxon Ibratning «Tarixi Farg'ona» asarida quyidagi ma'lumot berilgan. Ibrat asarning «Asri Muhammad Alixon ibn Umarxon» degan bobida bunday yozgan: «Muhammad Alixon anosini oldi degan so'z afvohi nosda joriy bo'lsa ham, bu so'z rost bo'lmay, buxoriylar qatllarini aybini satri uchun qilgan qabihalarini tavjihiga chiqarilmish so'zlari ekan. Asl muddao bo'lak ekan. Chunonchi, Umarxon olaman degan Podshohxon oyimni(ng) husnini eshitub, g'oyibona maftuni jamoli o'lub, muni anga sabab qilib kelgan. Asl muddao visol bo'lsa ham, zohirda Muhammad Alixonni xalqni(ng) ko'ziga osiy, gunahkor ko'rsatib, shariatni poymol qildi, tanbeh darkor deb kelib, qancha xonzoda va mazluma oyimlarni qatli bag'ayri haq qilub, oxirulamr murod o'shal oyim ekan... » 14 Amir Umarxon - kanizak - Madalixon muammosining shu talqini zamonaviy o'zbek tarixshunosligida ham ustuvorlik qiladi. Lekin masalaga kengroq nazar tashlasak, bu muammoga oid boshqa qarashlar ham borligi ma'lum bo'ladi.

Kanizak, «Mehrobdan chayon» romanida yozilishicha, yosh bo'lganligi va balog'atga yetmaganligi uchun Amir Umarxon uni «nikohiga ololmay» va «murodiga yetolmay» vafot qilgan. Qodiriy yozajak romani uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan bu fakt-ma'lumotni berganidan so'ng davom etib yozgan: «Tarixning bizga xabar berishiga qaraganda, Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadi, chunki ulamolar bu yosh go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab nima uchundir yosh xonning orzusiga ko'ndalang keladilar (ta'kid bizniki - N.K.)». Adibning bu so'zlaridan ayon bo'lishicha, u, birinchidan, shu masalaga oid tarixiy manbalarni o'rgangan; ikkinchidan, Umarxonni kanizakka uylanmagan deb hisoblagan; uchinchidan, Umarxon kanizakka uylanmaganligi uchun ulamolarning «yosh xonning orzusi»ga to'ganoq bo'lganlari sababini tushunmagan. Boshqacha aytganda, Qodiriy nazarida, Amir Nasrulloning Farg'ona ustiga yurish qilishiga asos bo'lmagan. Qodiriyning bunday xulosaga kelishiga Is'hoqxon Ibratning «Tarixi Farg'ona» asarida berilgan yuqoridagi ma'lumot ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin.

Namangan haqida esa quyidagilar keltiriladi: T a' r i x i Namangon Namangon yangilik jihatidinmu yoki biz axdi islom diniy kitoblarga ahamiyat berub, tarixlarga ahamiyat yo'qligi sababmu, bu Namangonga hech kim ravshan tarix qilmagan ekan. Bu sababdan bir kitob ko'rilmaydur. Qariyalar ogzidan ogiz eshitilub, haddi tavoturga yetub, yonida bo'lak qilu qol bo'lmay, hammani masmu'i bo'lgan ravshan so'zlar ilan ado qilinadur. Chunonchi, bu Namangon, asli, namangon emasdur. Forsiy lafzi birla namakon - namak kondur. Muni ma'nisi shul ekanki, bizni chigatoy tilida, asli, gon yo'q ekan, bu shevai forsiydur. Chig'atoyda kon gon yoki qon bo'ludur. Bu lafzi gon konni oson qilibdur. Yoki forsiylar ixtiloti va ham buyoni lafzi forsiy uchun gon deb mashhur va bu lafzda mazkur bo'ldi. Chunonchi, Namangon avvali holda, ya'ni mundan to'qqiz yuz 6 yil ilgari yerlarda hech kim bo'lmay yotgan biyobon-qo'ltuz bo'lub, ul vaqtda Buxoro xonlaridan Abdullohxon bu Fargona taraflariga kelib, har yerga goh sardobalar kavlab, saqqoyi mo'mininga choxdarni tepasiga gumbazlar qilib, ko'b xalqqa naflik ishlarini qilgan xon ekan. Ul kishi bul Namangonni yeriga kelib, alholda sardoba degan Madrasa bordur, bir chust va bir aminlik mahalladur, ul yerga tushub, darhol sardoba kavlatib, necha kunlar tutub, bir tarafi daryo va bir taraf tog havosi yaxshi uchun bu yerga bir shahar bino qilmoq bo'lub o'z ichlaridan bir ogoliq mansabida turgan kishini amr qilib, shahar qilmoq bo'lganda o'shal yerni daryo tarafi butun sho'r ko'l bo'lub yotgan tuz ekan. Binobarin, namak kon deb, ya'ni tuz kon deb atagan ekan. Bu namak kon lafzini forsiyda gon qilib yozub, namakkonni namangon deb, bir nuni zoida plan namangon bo'ldi, asli, namakkondur. Namangon ta'rixi Abdullohxon tarixidur. Abdullohxonni tarixi "zamona xarob"dur, ya'ni to'qqiz yuz oltinchi hijriyda bo'lubdur. Bu Namangon to'rt mahalla bo'lub, birinchi mahalla Sardoba mahallasidurki, avvali Abdulloh sardoba bino qilgan yeridur. Ikkinchi mahallasi Labbaytog'idurki, ani vajhi tasmiyasi mulla Bozor oxund degan kishi bor ekanlar, ul kishini bir jiyamlari bor ekan. Har ikki aziz o'rtalari ovoz yetadurg'on masofat ekan. Goho jiyamlarini chaqirganlarida javoban tag'olariga "labbay, tag'o" deb ovoz berganlarida aksar kishilar ul mahallani "labbay, tag'o" mahallasi deb atab "labbaytag'o" musammo bo'lgan bir mahalladur. Bir mahallasini "Chuqur ko'cha" derlarki, ul Namangonni hamma ko'chasidin chuqurroq uchun Chuqurko'cha tasmiya bo'lgan. Va bir mahallasi Degrezlikdurki, ul hamma shaharlarda bor bir jamoa qazon quyadurg'onlar kelib joylangan bir mahalladur. Bu Namangonni binosiga to'rt yuz yigirma yetti yil, bul tarixdan o'tmagan bo'lsa ham, tezda obod bo'lub, avliyoi kirom va mashoyixi izomlar birlan mamlu bir shahar o'lub, bulardan suluki aloniyada murshid bo'lgan Anjir Faganaviy Namangondadurlar. Mulla Bozor Oxund ham Namangonda madfundurlar. Mashrabi avliyoni havli va tug'ulgan yeri mahalli maxsusdur. Mashoyixi kiromlar zikrlarni munda qilmoq bo'lmadi. Umr musoada qilsa,

inshoalloh, alohida manolib qilinur. Bu Namangon atrofida bo'lgan qasabotlari ijmolani yozmoq lozim bo'ldi. Bulardan Namangonni g'arbida bir bozorlik qasaba bu muallif vatani asliysidurki, muni Dashti Qipchoqxonlaridan Ahmadxon, ya'ni Shigayxon bino qilgan ekan. Ul vaqt muarrixlari Ahmadxon ismiga qal'a qilib, Qal'ayixon deb ism qo'yub, bu lafz binosiga ta'rix bo'lgan ekan. 7861-nchi hijriyda bino bo'lgan ekan. Ammoki To'raqo'rgon demak ma'nosi - Shigayxonni Yusuf to'ra va Ya'qub to'ra degan o'g'lilari bino qilib, Shig'ayxon tarafidan Qal'ayixon ism qo'ysalar ham, ularni ismlariga To'raqo'rgon deb shuhrat bo'lgan edi. 7 Qal'ayixon xondan 861 hijriy, 1456 milodiy yil chiqadi (M.H.). "Ta'rixi Chingiziya"da Shig'ayxon avlodlari bilan ravshan yozilgandur. Avvali vaqtlarda binosida to Rusiya davlatiga o'tguncha bul Namangonni maqarri hukumati, ya'ni poytaxti To'raqo'rgon bo'lub, eskiligi jihatidan va ham islom hukumatdorlari bu yerni o'rda qo'rg'onlar qilib, askari islomni vatani maqarri edi. Ammoki bul o'rda ichinda ta'balardan Shoh Abduvahob degan kishi madfundurlar. Birlari Namangonga chiqadurg'onda, ko'cha og'zida madfundurlar. Ul kishini ismlari Shoh Abdulazizdurlar. Ham ikki azizlar Kosoy urushida kelib, bul yerda shahid qilgan ekan. Alholda har ikki azizni laqablari ila zikr qilinur. Birlarini qarovul ato va birlarini Falosbon ato derlar. Qarovul ato o'rda ichinda, Falasbon ato ko'cha og'zindadurlar. Yana birlari Mir Shikor ato derlar. To'raqo'rg'onni janubida to'rt chaqirim yerda biyobonda madfundurlar. Bul azizlar 94 hijriydagi Jarir ibn Abdullohni mo'g'ullar bilan qilgan urushida shahid bo'lg'on arablardurlar. Bu Namangonni hokimiga qarashli to'rt qasabot bo'lub, To'raqo'rg'on, Chust, Chahortog', Kosoy degan yerlar bo'lub, har biri bir beklik edi. Namangonda Xo'qanddan qo'yiladurgon bek xavoqini Xo'qandni eng katta beklariga bu o'run berilur edi, ne uchunki avvali maqarri xonon va poytaxtligi sababdan muni mo'tamid va jasur kishiga berilur erdi. Rusiya davlatiga o'tgandan so'ng shahar butun Namangon bo'lub, hokimlar ham, askariya ham Namangonga naql qilinub, To'raqo'rg'on bir bo'lotlik qishloq bo'lub qoldi. Alholda To'raqo'rg'onida asar va o'rdadan xabar qolmay, taboduli davron va inqilobi ovon bo'lib qoldi. To'raqo'rg'onida ikki xishtin Madrasa va to'rt paxta zovud, o'n beshdan ziyoda paxta saroy bo'lub, o'rtasidan Koson soyi o'tadur. Suvi toza va havosi pokiza bir qasabadurki, yigirma ming nufusi bordur. Vassalom!

XULOSA

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ibrat asarda arablarning Farg'ona vodiysiga bosqinchilik yurishi, har bir shahar aholisining ularga qarshilik harakati, Safed Bulon mozorida 2700 sahoba va sahobai tobeynlarning shahid qilinishi haqida fikr yuritadi. Bu haqdagi ma'lumotlarni u "Mulhaqot us-Suroh" va "Tarixi shoh

Jarir” asari bo’yicha bayon etganligini ko’rsatadi. Uning bu xulosalari Sh.H.Xolisning “Safed-Bulon qissasi” nomli risolasida ham keltirilgan bo’lib, Safed Bulon mozori, o’sha davrdagi toshlar va unga bitilgan yozuvlar bugungi kunda ham mavjudligi fikrimizning dalilidir.

Muallif muqaddimasiga xulosa sifatida vodiyning Rusiya tomonidan bosib olinganligi, uning idoraviy uslubini yoritish bilan o’z fikrlarini yakunlaydi.

Is’hoqxon Ibrat o’z xalqining porloq kelajagiga, ozod va hur hayot qurajagiga zo’r umid va ishonch bilan qaradi. “Tarixi madaniyat” asarida Vatanning kelajakda ilm-fan, madaniyat rivojlangan shaharlarining qiyofasini romantik bo’yoqlarda tasvirlaydi. Uning ilmiy-tarixiy asarlari Vatanimiz tarixini o’rganishda, shubhasiz, zarur, mo’tabar manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Dolimov U. Is’hoqxon Ibrat. Tanlangan asarlari. – Toshkent: «Ma’naviyat», 2005. – 200 b.
2. Dolimov U. Is’hoqxon Ibrat. - T.: Sharq, 1994.
3. Oqilxon Dadaboyev, Xotam Mamadaliyev. “Is’hoqxon Ibrat vorislarining yutuqlari”. O’zA.
4. Vohidova K.A. Is’hokxon Ibrat hayoti va ilmiy merosi haqida // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2018. 1-son, -B.206-211.
5. Gaffarov Y. O.Usmonga yozilgan xatlardan. Ushbu xat nusxasi qo’limizda saqlanadi (arab yozuvida). –Namangan, 1961.
6. Yulchiyev K. Is’hoqxon To’ra Ibrat. O’quv-metodik ko’rsatma. – Farg’ona, 2018. – 56 b.
7. Sariboyeva M. Ibratning ibratli yo’li // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2019. 8-son, -B.322-329.
8. Tammat, 1344/1925 Qalami Inoyatxon To’raqo’rg’oniy valadi Ulug’xo’ja eshon marhumiy.

9. Abu Tohirxoja. Samariya. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Bayoniy. Shajarai Xorazmshohiy. Ibrat. Farg‘ona tarixi. - Toshkent: Kamal.
10. Vodiynoma 2/2017. Rossiya imperiyasi va sovet mustamlakachiligi davri ®.

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В МАСЛОСОДЕРЖАЩИХ МАТЕРИАЛАХ ПРИ ТЕРМООБРАБОТКЕ

Саидмуратов Уктам Азимович

Доцент Бухарский инженерно-технологический институт

Saidmurotov1@mail.ru

Аннотация: *Процесс жарения маслосодержащих материалов - один из основных и необходимых этапов производства растительного масла путем прессования и дальнейшего экстрагирования. От процесса жарения во многом зависит качество извлекаемого масла и шрота. Однако существуют факторы, влияющие на протекание процесса жарения: плотность теплового потока с максимальной длиной волн излучения $\lambda=1.1$ мкм, диаметр цилиндра и продолжительность обработки, влажность мятки и концентрация мисцеллы.*

Abstract: *The process of frying oil-containing materials is one of the main and necessary stages in the production of vegetable oil by pressing and further extraction. The quality of the extracted oil and meal largely depends on the frying process. However, there are factors that affect the course of the frying process: the heat flux density with the maximum radiation wavelength $\lambda=1.1$ μm , the diameter of the cylinder and the duration of processing, the humidity of the mint and the concentration of the micelle*

Ключевые слова. *термообработка; клетка; энергоподвод; массо-обменная; дисперсность; интенсификация; инфракрасный нагрев.*

ВВЕДЕНИЕ

Основная задача современного этапа развития пищевой промышленности - интенсификация технологических процессов и обеспечение высокого качества продукции. Она достигается путем широкого внедрения в народном хозяйстве принципиально новых технологий переработки сырья, в том числе: переработки при импульсном и терморadiационном энергоподводе с учетом особенностей биотехнологических явлений, протекающих в клеточной структуре обрабатываемого продукта, что позволяют многократного повысить производительность производства, поднять эффективность использования ресурсов и снизить энерго- и материалоемкость установок.

Процесс термообработки маслосодержащих материалов является одной из основных стадий технологии производства растительных масел, в значительной мере влияющих на качество, себестоимость продукции, условия труда обслуживающего персонала и возможность создания непрерывно действующих механизированных линий. Поэтому задача изыскания и разработки способов

интенсификации процесса влаготепловой обработки маслосодержащих материалов путем улучшения структуры потоков обладает особой актуальностью.

Один из наиболее распространенных способов термообработки мятки семян хлопчатника - процесс жарения, который осуществляется в чанных жаровнях глухим паром и в транспортерах с ИК- энергоподводом, способствующим эффективному извлечению масла.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

В последние годы в нашем регионе и за рубежом выполнен ряд исследований, направленных на применение коротковолновых инфракрасных излучателей для обжарки маслосодержащих материалов (бобы, какао, арахис, миндаль и др.), и свидетельствующих о перспективности данного способа подвода тепла для обработки пищевых продуктов и маслосодержащих материалов.

Результаты исследований авторов работ [1,2] дают представление о механизме внутреннего тепло- и массопереноса в процессе термической обработки (обжарки, сушки) пищевых продуктов инфракрасными лучами и позволяют рекомендовать оптимальные технологические режимы.

Вместе с тем, процесс термообработки маслосодержащих материалов, осуществляемый в чанных жаровнях, не обеспечивает равномерного распределения влаги и тепла в объеме материала, а обработка в транспортерах за счет ИК-энергоподвода не обеспечивает требуемого качества процесса жарения. Длительный процесс обработки приводит к пережарке маслосодержащего материала и другим негативным последствиям, существенно отражающимся на выходе и качестве масла.

Несомненно, что наиболее рациональный путь повышения эффективности установок для термообработки - совершенствование, интенсификация и оптимизация процессов переработки маслосодержащих материалов, что имеет важное социальное значение.

Применение ИК-нагрева и изучение гидродинамической структуры потоков в процессе термообработки мятки семян хлопчатника - один из основных путей, позволяющих вскрыть скрытые резервы интенсификации процесса.

Важное значение имеет проникновение инфракрасных лучей в толщину материалов и продуктов, а также специфические особенности воздействия ИК-излучения на их структуру. Наряду с этим, возможность регулирования пространственного распределения лучистого потока позволяет осуществлять

направленный нагрев только обрабатываемого объекта, сводя к минимуму потери энергии на нагрев окружающей поверхности. В свою очередь, проникновение лучей в толщу обрабатываемого материала существенно влияет на характер полей распределения температуры и влажности, что, предопределяет темп разрушения клетчатки (скорость биохимической реакции), последствия которого сказываются на качестве получаемого масла. Следовательно, облучение маслосодержащего сырья инфракрасными лучами следует рассматривать не только как метод интенсивной термической обработки, но и как процесс глубокого воздействия на физико - химическую природу материала.

РЕЗУЛЬТАТЫ И АНАЛИЗ

Процесс жарения мятки хлопковых семян - один из основных и необходимых этапов производства хлопкового масла путем прессования и дальнейшего экстрагирования. От процесса жарения во многом зависит качество извлекаемого масла и шрота. Однако существуют факторы, влияющие на протекание процесса жарения: плотность теплового потока с максимальной длиной волн излучения $\lambda=1.1$ мкм, диаметр цилиндра и продолжительность обработки, влажность мятки и концентрация мисцеллы.

Для экспериментов используется увлажненная по известной методике [3] до 6% и лужистостью 15 - 17% .

По результатам экспериментов построены кривые изменения температуры и образования новых продуктов в зависимости от влияющих факторов (рис.1).

Результаты экспериментов показывают, что при увеличении t_{II} температура материала повышается, вследствие чего коэффициент работоспособности фермента уменьшается; а при меньшей же плотности лучистого теплового потока не разрушается клеточная стенка мятки семян хлопчатника. Это снижает скорость биохимического превращения, что связано с повышением поглощательной способности ИК - лучей мисцеллы и мятки. Данное обстоятельство приводит к инактивации ферментов, влияющей на скорость разрушения клеточной стенки и не обеспечивающей требуемой конечной для извлечения экстракционного масла влажности мятки, что видно по кривым на рис .2

При одинаковых условиях обработки, рациональной является толщина слоя, соответствующая внутреннему диаметру трубы, равному $d = 50$ мм. При незначительной толщине слоя $d < 50$ мм температура материала быстро увеличивается, и структура разрушенной клеточной стенки изменяется в течении короткого времени, а при $d > 50$ мм слой материала находящейся в

центре трубы, остается недообработанным, т.е. имеются слои материала с не разрушенной клеточной стенкой.

Для определения выхода экстракционного масла в зависимости от варьируемых факторов проведены соответствующие эксперименты. В качестве влияющих факторов приняты начальная влажность мятки, ее конечная температура, толщина слоя материала при обработке. Влияющих факторов варьировались в рациональных пределах, определенных в ходе предварительных экспериментов.

Изменения данных параметров в указанных пределах нацелено на доведение конечной температуры обрабатываемого материала до значений, приведенных в плане экспериментов [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследован процесс тепло- и массообмена при термообработке мятки хлопковых семян в среде мисцеллы.

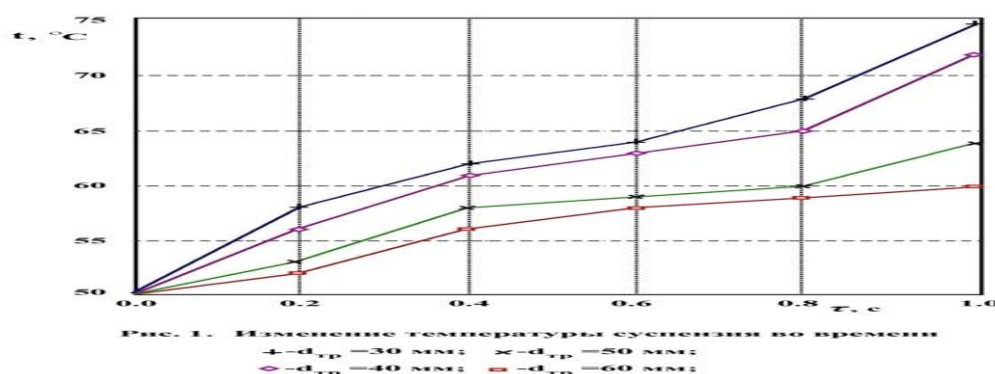
На основе результатов экспериментов предложено устройство для получения хлопкового масла, на которое получен патент.

По плану греко - латинского квадрата 3×3 проведены эксперименты, позволившие получить зависимости выхода масла от влияющих факторов.

Исследовано влияние плотности теплового потока, температуры, концентрации суспензии и начальной влажности мятки семян хлопчатника на протекание биохимических превращений в условиях воздействия ИК - излучения. Определены рациональные периоды ИК - воздействия и выдержки.

Исследованы закономерности изменения температуры материала в зависимости от влияющих факторов теплового потока, толщины слоя и продолжительности обработки.

Проведены эксперименты по установлению характера изменений температуры продукта с учетом распределения лучистого потока по длине и по радиусу трубы.

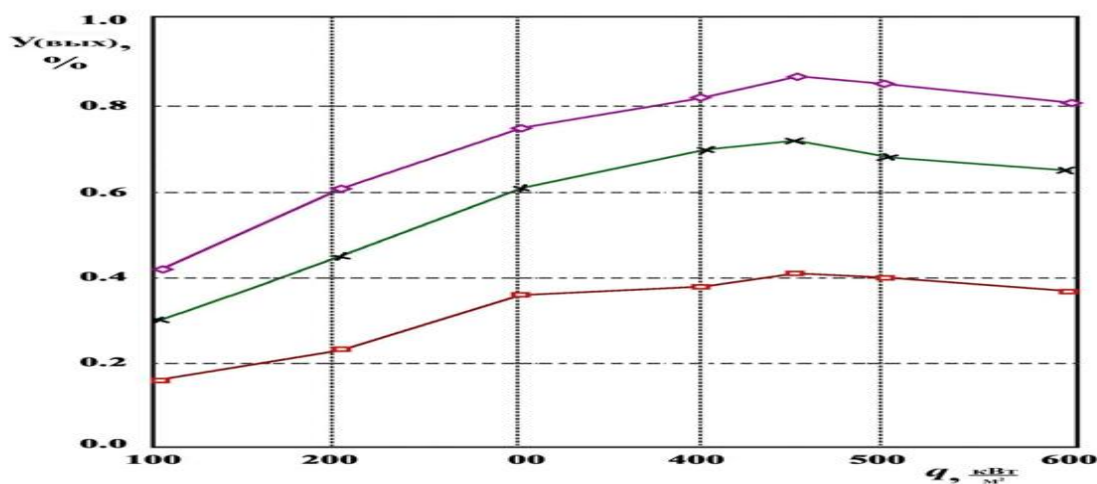

Рис. 2. Зависимость выхода черного масла при ИК-обработке мятки семян хлопчатника в среде мисцеллы от плотности падающего лучистого потока q_{II} , $d_{TP} = 50$ мм.
 $\diamond - w_{II} = 9\%$. $\times - w_{II} = 7\%$. $\square - w_{II} = 12\%$.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Ильясов С.Г., Красников В.В. Физические основы инфракрасного облучения пищевых продуктов.- М.: Пищевая промышленность. 1978. -358 с.
2. Рогов И.А., Некуртман С.В. СВЧ- и ИК - нагрев пищевых продуктов. - М.: Пищевая промышленность, 1976. - 212 с.
3. Руководства по методом исследования, техническому контролю и учету производства в масложировой промышленности. Т.П. - Л.: ВНИИЖ, 1965. - 412 с.
4. Саидмуратов У.А. Инфракрасная обработка мятки семян хлопчатника перед ее экстракцией: Дис... канд. техн.наук. -Т.: ТХТИ, 2010. - 121 с.

FEYK MA'LUMOTLARNING TARQALISH TEXNOLOGIYALARI

Ziyodullayeva Xumora Ilhom qizi

O'zDJTU Media va kommunikatsiya fakulteti talabasi

Annotasiya. Ushbu maqola feyk xabarlarining kelib chiqishi, insonga, jamiyatga ta'siri hamda soxta xabar tarqalishining oqibatlari va javobgarliklari to'g'risida. Shuningdek, mazkur maqola mavzusi yuzasidan o'zbek hamda jahon ilmiy adabiyotlarida keltirilgan fikrlar umumlashtirilib, taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, feyk, veb-saytlar, omma, fishing, moddiy manfaat, siyosiy manfaat.

Abstract. This article is about the origin of fake news, its impact on people and society, and the consequences and responsibilities of spreading fake news. Also, the opinions presented in the Uzbek and world scientific literature on the topic of this article are summarized, suggestions and recommendations are presented.

Key words: Social networks, fake, websites, public, phishing, material interest, political interest.

KIRISH

Feyk xabar o'zi nima? "Feyk"- ingliz tilidan olingan bo'lib, ya'ni soxta, uydirma, yolg'on degan ma'nolarni anglatadi. Umuman olganda feyk – asosan internet kanallari orqali tarqatilishi urf bo'layotgan soxta xabarlar yoki ma'lumotlardan iborat.

Feyk - so'zining yigirmadan ortiq ma'nolari bo'lib; soxta, yolg'on, qalbaki, haqiqiy emas, bo'xton, aldoqchi, uydirma, noxolis, sun'iy, uyushtirilgan, ayyor, chalkash, nayrang, ig'vo, xiyla, chalg'itish kabi so'zlar ana shular jumlasidandir. Odamlarni chalg'itish, noto'g'ri yo'lga boshlash, moliyaviy yoki siyosiy foyda ko'rish maqsadlarida ma'lum bir axborotning soxtalashtirilishi yoki ijtimoiy tarmoqlar va an'anaviy OAV orqali yolg'on xabarlarining tarqatilishi "fake news" deyiladi. Ular bugungi kunda yangilik emas. Misol uchun, ikkinchi jahon urushi davrida ham harbiy harakatlar paytida yolg'on "g'alaba" xabarlarini tarqaldi, uchinchi reyxnning ko'plab manipulyatsiyasi sodir bo'ldi. Polshaning nemis reysiga hujumi haqida mutlaqo soxta ma'lumotlar bor edi o'sha davrlarda – natija esa halokatli oqibatlarga olib keldi – 70 million insonni o'z domiga olib ketgan jahon urushi boshlandi.

Keng ma'noda "Fake News" - bor narsani ko'rsatishga qaratilgan har qanday qalbaki, soxta yangiliklar, g'iybat, uydirma, va maxfiy-yashirin qoidalar aralashmasidan iborat. Bu hodisa oshkor etish osonroq bo'lgan azaldan mavjud yolg'on axborotdan ko'ra xavfliroqdir. "Feyk yangiliklar" yolg'on-yashiq xabarlar tarqalishdan kelib chiqadi, biroq bu hodisaning yangiligi zarar keltirishga astoydil urinishdan iboratdir. Axborot imkoniyatlarini cheksizlikka daxl etadi. Asossiz, uydirma xabarlarni tarqatishdan maqsad kimnidir yoki nimanidir yomonlab ko'rsatish, noto'g'ri, soxta axborot tarqatish orqali axborot iste'molchilari orasida, auditoriyada muayyan tashkilot, idora davlat arbobi, siyosiy shaxs, taniqli odamlarga nisbatan ishonchsizlik paydo qilishidir.

Insoniyat iste'mol qiladigan ma'lumotlar ichida eng xaridorgiri axborotdir. Unga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lgan. Oxirgi yillarda OAV axborot uzatish kanallaridan ham ko'ra fikr almashish vositasiga aylanib qolmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda borgan sari blogerlarning faoliyati ortib, jamoatchilik yetakchilarning fikrlari auditoriyani an'anaviy OAV va internet axborot resurslarida sekin-asta tortib olmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, forumlar, foto va video hostinglarda omma e'tiboriga havola etilayotgan materiallar foydalanuvchilar orasida keng muhokama qilinyapti. Oddiy o'quvchi, tomashabin, tinglovchi yoki internetdan foydalanuvchilar birdaniga internetdan to'g'ri axborot bilan "feyk yangiliklar" ning farqini ajrata olmaydi. Ayniqsa, u jozibali, qiziquvchi tabiatiga ko'ra, rasmiy, siyqasi chiqqan, quruq, faqat faktlardan iborat bo'lgan oddiy xabarlariga qaraganda, kreativligi, shov-shuvligi, e'tiborni tortishi bilan, ommani o'ziga jalb etadi.

Yurtimizda ijtimoiy tarmoqlar orqali chiquvchi yoki raqobatchini obro'sizlantirish yoxud iqtisodiy zarba maqsadida asoslanmagan, yolg'on ovozli, foto va videoxabarlarni tarqatish Jinoyat kodeksining 192-moddasida belgilangan javobgarlik bilan jazolanadi. Shuningdek, yolg'on xabar tarqatganligi uchun fuqaroviy javobgarlik ham mavjud. Xususan, Fuqqarolik kodeksining 102(1) moddasida shaxsning or-nomusi, sha'ni va qadr-qimmati hamda ishchanlik obro'sini haqoratlovchi ma'lumotlarni tarqatish tufayli ma'naviy zarar yetkazilgan bo'lsa, yetkazuvchining aybidan qat'iy nazar qo'llanishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, Jinoyat kodeksining 244 (olti) moddasiga muvofiq ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin ham ushbu xatti-harakatlar takror sodir etilsa, BHMning 200 barobarigacha (44 mln 600 ming so'm) miqdorda jarima yoki 300 soatgacha majburiy jamoat ishlari, 2 yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki 2 yilgacha ozodlikni cheklash bilan jazolanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ba'zan odamlar yolg'onligi aniq bo'lib turgan axborotga ko'proq ishonishadi. Chunki inson tabiatida yolg'oniga ishonish kuchliroq. Yolg'on xabarda kimningdir sha'niga nisbatan salbiy fikrlar bo'ladi. U, albatta, tanqidiy bo'ladi. Axborot oluvchilar odatda haqiqiy holat baribir yashiriladi, degan gumonda yolg'on mazmundagi axborotga va yolg'onligi aniq bo'lib turgan ma'lumotga ko'proq ishonishadi. Chunki inson tabiatida haqiqiy holat baribir yashiriladi, degan gumonda yolg'on mazmundagi axborotni qabul qiladi. Shuning uchun yolg'on axborot qanday ko'rinishda bo'lmasin, unga ishonch kuchliroq va haqiqat yuzaga chiqquniga qadar odamlar orasida aylanib yuradi. Bu bir tomondan, axborotni o'z vaqtida oshkor qilmaslik bilan ham bog'liq. Shuning uchun "Feyk xabarlar" ning ijtimoiy tarmoqlarda tarqalishi oson. U yoki bu axborot rasmiy manbalarda chop etilmagach, turli kanallarda, bu sohada professional bo'lmagan insonlar tomonidan voqealarning noto'g'ri talqin qilingan holda tarqalishi mana shunday oqibatlarni ham keltirib chiqaradi. Soxta yangiliklar atayin tarqatilganda shunday bir vaziyat yuzaga keladiki, endilikda odamlar nimaga va kimga ishonish yoki ishonmasligini bilmay qolishadi. So'ngi paytlarda yolg'on, uydirma xabarlar, nafaqat ko'ngilochar nashrlar, internet yoki ijtimoiy tarmoqlarda, balki jiddiy, rasmiy nashrlar, hatto obro'li OAVda ham uchramoqda. Ma'lum bo'lishicha, ayollar erkaklarga qaraganda televizor ko'rishni afzal ko'rishadi. Erkaklar esa, internet ommaviy axborot vositalariga ayollarga qaraganda ko'proq murojaat qilishadi. Shu bilan birga, erkaklar olingan ma'lumotlarga ayollarga qaraganda e'tiborliroq bo'ladi.

Soxta, yolg'on ma'lumotlarni tarqatuvchilar turli manfaatlarni ko'zlagan bo'lishi mumkin[1].

Moddiy manfaat. Soxta axborot mualliflari ko'pincha jalb qiluvchi, "Qichqiruvchi" sarlavhalardan yoki to'liq to'qimalardan foydalanib, o'quvchilar auditoriyasini oshirishga, o'zlariga havolalarni ko'paytirishga harakat qilishadi. Bunda klikbeyting prinsipi orqali foyda maqsad qilinadi.

Siyosiy manfaat. Auditoriyasi katta bo'lgan platformalarda soxta kontent yaratish, tahlikani chaqiruvchi ma'lumotlarni joylash orqali auditoriyani boshqarishga, tartibsizlik, vahima kayfiyatini keltirib chiqarishga urinish ham mumkin.

Fishing. Elektron pochtaga qiziqarli sarlavhali spam xabarlarini jo'natish holatlari ham uchraydi. Bunda elektron pochta egasi kelgan «qiziqarli» xabarni ochishi bilanoq kompyuter yoki mobil qurilma virus bilan zararlanadi. Virus tarqatuvchilar esa shaxsiy ma'lumotlarni qo'lga kiritib, katta foyda ko'rishadi.

Umuman bugun “feyk yangilik” deb atalayotgan va axborot olamida o‘rganilishi, tahlil qilishini va bunday xabarlarining oldini olinmasa, juda katta salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligi haqida qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan soxta, qalbaki, yolg‘on axborotlar hali jurnalistika paydo bo‘lmasidan avval ham, mish-mish ko‘rinishida o‘zaro so‘zlashuv orqali odamlar orasida keng tarqalgan. Og‘zaki kommunikatsiyaning rivojlanishida bunday axborotdan turli qarama-qarshiliklar, manfaatlar yo‘lida foydalanilgan. Soxta, uydirma axborotning o‘zaro so‘zlashuvdagi og‘zaki ko‘rinishi hozir ham saqlanib qolgan va uning ta’sir kuchi zamonaviy “feyk” lardan kam emas. Xalq og‘zaki ijodining rivojlanishi tufayli “feyk” axborotlarning bir qismi ertak va dostonlarga ko‘chdi. Har bir millatning nomoddiy boyligi hisoblangan ertaklari, dostonlari, afsonalarida fitna, yolg‘on, uydirmalar orqali ijobiy qahramonlarga qarshi yomonliklar aks etgan. Ular aslida muayyan bir xalqning tabiati, milliy xususiyatlar, turmush tarzining ifodasi bo‘lgan. Yozma adabiyot paydo bo‘lganidan keyin soxta, uydirma axborot aks etgan holatlar badiiy asarlar mazmunida uchraydi[2].

OAV tarixida jurnalistikaning paydo bo‘lishi va rivojlanishining dastlabki davrida yangiliklarning katta qismini mish-mishlar, ovozlar tashkil qilganining bir necha sabablar bor edi:

- Bosma nashrlar paydo bo‘lguniga qadar ommaviy axborotning og‘zaki va yozma shaklining rivojlanmaganligi;
- Mish-mishlarning haqiqiy, to‘g‘ri axborotga nisbatan arzon bo‘lganligi;
- Senzuraning kattaligi;
- Auditoriyani chalg‘itishga intilish[3];

O‘zbek romanchiligining asoschisi sanalgan Abdulla Qodiriy o‘zining “O‘tkan kunlar” romanidan maktub detalidan unumli foydalangan. Otabekning Kumushga yozgan xati “feyk” xabar edi. Asardagi maktublarda o‘sha davrda “feyk” axborotlardan qanday foydalanilgani haqida o‘quvchiga yetarlicha tassavur beradi. Badiiy asarlarda ifodalangan bunday axborotlar omma orasida ma’lum kishilar tomonidan tarqatilgan va ko‘p hollarda tekshirilmasdan chora ko‘rilgan, aybsiz “aybdor” lar jazolangan. Tarixdan bunday misollar ko‘plab keltirish mumkin[4].

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Dastlab soxta yangiliklar odamlarning ko‘nglini olish, "ko‘z ko‘rib, quloq

eshitmagan" voqealarni to'qib chiqish, omma diqqatini chalg'itish maqsadida tarqatiladi. Misol uchun, AQSH bilan Ispaniyaning Kuba masalasida munosabatlari tarang bo'lib turgan bir paytda Xyorst gazeta xodimlari R.Harding va F.Ramingtonni Kubaga yuboradi. U yerga borgan muxbirlardan "Hammayoq tinch. Urushdan asar ham yo'q. Qaytsak ham bo'laveradi" - deb javob beradi. Shundan keyin "Jornel" gazetasi sahifalarida uydirma, soxta xabarlarini berib borib, ikki davlat rahbarini bir-biriga qayraydi. Oxir-oqibatda urush o'chog'ini ochishga erishadi. Natijada, gazetaning o'quvchilari haddan ziyod ko'payib ketadi.

Yolg'on axborotlar davlat ma'sul odamlarini obro'sizlantirish maqsadida ham tarqatiladi. Masalan tarixga yuzlansak, 2017-yilning oktyabrda Fox Business kanaliga intervyu bergan AQSH Prezidenti Donald Tramp haqiqatdan ham yolg'on axborotlar tarqatish boshlanganini aytib o'tgandi. Balki bu davlatga kelib "feyk yangiliklar" atamasi izohi birmuncha o'zgargan bo'lishi mumkin, biroq hali hanuz u o'z mohiyatini yo'qotmagan. Marriam Webster.Com saytida keltirilishicha, bu atama 1890-yildan boshlab rasmiy manbalarda qo'llanila boshlagan[5].

Yurtimizda ham soxta xabarlar juda tezlik bilan tarqalmoqda. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda Jizzax viloyati Zomin tumani hududida ayiq ikki nafar fuqaroning umriga zomin bo'lganligi hamda ayiq ovchilar tomonidan o'ldirilganligi xabar tarqalgan edi. Natijada Davlat ekologiya qo'mitasi tomonidan ushbu xabar yolg'on, ya'ni "Feyk ma'lumot" ekanligi ma'lum bo'ldi[6].

Feyk videoni aniqlash. Video YouTube ga joylangan bo'lsa, YouTube DataViewer servisidan o'tkaziladi. U videoning tarmoqqa qachon yuklanganini ko'rsatadi va bir nechta skrenshotlarni chiqarib beradi. Skrenshotlar orqali qidiruv berib, shunga o'xshash videolarni qidirib ko'rish mumkin bo'ladi. InVID servisi orqali esa turli platformalardan yuklangan videolar haqida to'liq ma'lumot olish mumkin. U video internetga yuklangan paytdan boshlab bosib o'tgan yo'lini ko'rsatadi. Videoni ko'rishda mashina raqamlari, mayda yozuvlar, odamlarining ust-boshi, binolar holatiga diqqat qaratish orqali ham videoga ishlov bergan-berilmaganini aniqlash mumkin.

XULOSA

Avvalo soxta ma'lumotlarga ishonib qolmasligimiz uchun, o'zimizning media savodxonligimizni oshirishimiz kerak. Bolaga yoshligidan nima yaxshi, nima yomonligini, shuningdek, oq-qorani ajratishni o'rgatsak, fikrlash doirasini kengaytirib, savodxonligini oshirib, bilimli, ilimli, zakovatli qilib o'stirsak, shunda farzand har qanday soxta ma'lumotlarning changaliga tushib, adashib qolmaydi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, aqida bilmagan kimsada shaytondan himoya qiladigan eng muhim vosita bo'lmaydi. Shayton bunday himoyasiz kimsani o'z yolg'onlari sari yetaklab ketaveradi. Shuning uchun ham ma'rifat to'g'risidagi sof e'tiqodni o'rganishga asdoydil harakat qilish lozim. "Feyk" xabarlarini tarqatish muqaddas dinimizda, qolaversa, qonun hujjatlarida, shuningdek, badiiy adabiyotlarda qattiq qoralangan va oldini olish maqsadida bir qancha tahliliy fikrlar keltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Комиссаров М.А. Проблема распространения недостоверной информации в СМИ и социальных медиа// Тезисы к выступлению на 20-й Центрально-Азиатской Конференции СМИ "Будущее журналистики". <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media>
2. Kaminska, Izabella (January 17, 2017). "A lesson in fake news from the info-wars of ancient Rome". Financial Times. Retrieved July 4, 2017.
3. Тертычный, А. А. Жанры периодической печати / А. А. Тертычный. – М., 2002. – с.294.
4. Қодирий А. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент. 2018. –Б. 120-121.
5. Bobojonova Z. G'irrom daho qismati// "Taffakur" jurnali, 2012. № 1. -B.82-92.

BILIMNING EMPIRIK USULLARINI TIKUV BUYUMLARIGA ISHLOV BERISH JARAYONIDA QO‘LLASH

To‘xtayeva Zebo Sharifovna

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

zebo-7171@mail.ru

Saparbayeva Nasiba Komilovna

Urganch davlat universiteti

snk680707@gmail.com

Mamatova Sayyara Shavkatovna

Urganch davlat universiteti

sayyaram87@gmail.com

Annotatsiya. *Bilimning empirik usullari orqali Texnik oliy ta’limda amaliy darslarni o‘qitish jarayonlari, kuzatish va tajriba usullari, o‘lchov va solishtirish bosqichlari haqida misollar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *empirik usullar, kuzatish usuli, tajriba, solishtirish, o‘lchov usullari.*

Annotation. *Examples of the processes of teaching practical classes in technical higher education through empirical methods of knowledge, methods of observation and experiment, measurement and comparison steps are given.*

Key words: *empirical methods, observation method, experiment, comparison, measurement methods.*

KIRISH

Asos empirik usullar hissiy bilish (sezish, idrok etish, tasvirlash) va instrumental ma'lumotlardir. Bu usullarga quyidagilar kiradi:

- kuzatuv - hodisalarni ularga aralashmasdan maqsadli idrok etish;
- tajriba - boshqariladigan va boshqariladigan sharoitlarda hodisalarni o‘rganish;
- o‘lchov - ga o‘lchangan qiymatning nisbatini aniqlash, standart (masalan,

hisoblagich);

- solishtirish - obyektlarning o'xshashliklari yoki farqlarini yoki ularning xususiyatlarini aniqlash.

Ilmiy bilimda sof empirik usullar mavjud emas, chunki oddiy kuzatish uchun ham dastlabki nazariy asoslar zarur - kuzatish uchun ob'ektni tanlash, gipotezani shakllantirish va boshqalar.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Kuzatish - bu o'rganilayotgan ob'ektning xatti-harakatlarini maqsadli va tashkiliy idrok etish va ro'yxatga olishdan iborat bo'lgan tavsiflovchi psixologik tadqiqot usuli. Introspektsiya bilan birgalikda kuzatish eng qadimgi psixologik usul hisoblanadi. Kuzatish bevosita tadqiqotchi tomonidan, kuzatish asboblari va uning natijalarini aniqlash orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Bularga audio, foto, video uskunalar, jumladan, kuzatuv kartalari kiradi. Kuzatishning bir necha usullari mavjud.

Tashqi kuzatish - bu odamni yon tomondan bevosita kuzatish orqali uning psixologiyasi va tanishuvi haqida ma'lumot to'plash usuli.

Ichki kuzatish - yoki o'z-o'zini kuzatish tadqiqotchi psixolog o'z oldiga uni qiziqtirgan hodisani bevosita ongida aks ettirilgan shaklda o'rganish vazifasini qo'yganda qo'llaniladi. Tegishli hodisani ichki idrok etgan holda, psixolog go'yo uni kuzatadi (masalan, uning tasvirlari, his-tuyg'ulari, fikrlari, tajribalari) yoki uning ko'rsatmalari bo'yicha o'zlari introspektsiya o'tkazadigan boshqa odamlar tomonidan unga yetkazilgan shunga o'xshash ma'lumotlardan foydalanadi.

Erkin kuzatish - oldindan belgilangan doiraga, dasturga, uni amalga oshirish tartibiga ega emas. U kuzatuvchining xohishiga qarab kuzatish predmeti yoki ob'ektini, uning tabiatini kuzatish jarayonida o'zgartirishi mumkin.

Standartlashtirilgan kuzatish - kuzatilayotgan narsa nuqtai nazaridan oldindan belgilangan va aniq cheklangan. U oldindan o'ylangan ma'lum bir dastur bo'yicha amalga oshiriladi va obyekt yoki kuzatuvchining o'zi bilan kuzatish jarayonida nima sodir bo'lishidan qat'i nazar, unga qat'iy rioya qiladi.

Tajriba - muayyan tomonlarini, xossalarini, munosabatlarini aniqlash va o'rganish maqsadida tadqiqotchining o'rganilayotgan obyektga faol, maqsadli va qat'iy nazorat qilinadigan ta'sirini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, eksperimentator o'rganilayotgan obyektini o'zgartirishi, uni o'rganish uchun sun'iy sharoit yaratishi, jarayonlarning tabiiy borishiga xalaqit berishi mumkin. Tajriba davomida ob'ektni

qandaydir sun'iy yaratilgan sharoitlarga joylashtirish mumkin. Har qanday jarayonni o'rganayotganda, eksperimentator unga aralashishi, uning borishiga faol ta'sir qilishi mumkin. Tajribalar takrorlanishi mumkin, ya'ni ishonchli natijalarga erishish uchun kerak bo'lganda ko'p marta takrorlanadi.

Taqqoslash (solishtirish) - obyektlarning o'xshashliklari va farqlarini, ularning xususiyatlari va xususiyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi, hislar dalillariga asoslanadi va o'xshash xususiyatlarga ega sinflar va to'plamlarni farqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Taqqoslash dunyoning dastlabki xilma-xilligi haqida xulosa chiqarishga olib keladi. Taqqoslash empirik ma'lumotlarning xususiyatni ifodalash darajasini aks ettiruvchi atamalar bilan ifodalanishi. Agar taqqoslash operatsiyasi tadqiqotning semantik o'zagiga aylansa, unda qiyosiy yondashuv va yangi predmet sohalari shakllanadi.

O'lchov- tomonidan amalga oshirilgan muayyan qoidalar o'rganilayotgan obyektlar, xususiyatlar, munosabatlarga miqdoriy belgilarni berish operatsiyasi. O'lchov uchun alohida talab aniqlikdir, lekin u jarayonning subyektiv tomonini tavsiflaganligi sababli, tadqiqotda muayyan vazifani bajarish uchun etarli bo'lgan aniqlik darajasini shakllantirish kerak. Aslida, ilmiy bilimlarning empirik darajasining usullari kuzatish, tajriba va solishtirishdir. Aynan Texnik oliy ta'limda "Tikuv buyumlari texnologiyasi" fanini o'qitishda bir necha o'n yillik nazariyaga bog'liq bo'lgan faktlarga asoslanib kiyimlarga ishlov berish texnologik ketma-ketligi ishlab chiqiladi. Har bir jins va yosh vakillari uchun ma'lum bir kiyim guruhlariga ishlov berish jarayonlari tegishli tartibda ishlab chiqilgan. Bugungi kundagi texnikaning rivojlanishi va zamonaviy modaning taraqqiy etishini xisobga olsak bir nomdagi kiyimning bir necha ko'rinishi mavjud. Shu kabi ularga ishlov berish texnologiyasi ham turlicha. Shunday qilib empirik usullar orqali biz kiyimlarga ishlov berishning yangi texnologik ketma-ketligini yaratishimiz mumkin. Buning uchun avvalo mavjud bo'lgan usullar kuzatiladi (kuzatuv usuli), qanday ketma-ketlikda ishlov berilgan, kamchilik yoki to'liq yoritilmagan qismlari o'rganiladi.

Mavjud tartib yoki texnologik ketma-ketliklar orqali amalga oshirib ko'riladi (tajriba usuli). Bu usulda sarflangan xom ashyo va vaqt sarfi hisoblanadi. Bugungi kungacha ishlov berishdagi o'lchovlar bilan moslik yoki farqi tekshiriladi (o'lchov usuli). Agar yangi kiyim uzeli yoki biror yangi kiyim bo'lsa u holda xisob kitob natijalari qayd qilib boriladi, yangi natijani kiritish uchun. Va mavjud bo'lgan, ayni vaqtda qo'llanilayotgan ma'lum bir kiyim uchun texnologik ketma-ketliklar zamonaviy moda talabidan kelib chiqib taklif qilinayotgan usul bilan taqqoslanadi

(solishtirish usuli). Natijada kamchilik yoki yutuqlar xulosasi chiqariladi. Va taqqoslash jarayonidagi eng afzal natija ishlab chiqarish jarayonlari uchun taklif qilinadi. Eng mukammal yoki mukammalga yaqin texnologik ishlov berish usullarini tanlash va amaliyotga tadbiq qilish uchun shu jarayon takrorlanadi. Masalan: “O‘smir yoshidagi qizlar paltosiga ishlov berish texnologiyasi” mavzusida olib qarasak, bu yerda, yosh, jins va kiyim turi haqida ma’lumot yetarli ammo uslub, siluet, kiyimning uzunligi, yoqa va yeng turlari haqidagi ma’lumot esa noma’lum. Shundan kelib chiqqan holda zamonaviy modaga yuzlanamiz va bugungi kundagi eng yangi modaga hamnafas yoqa, yeng, cho‘ntak va shu kabi kichik ammo ahamiyatli uzellarni tanlaymiz. Siluet va uslubga moslab bir nechta ko‘rinishni tanlab ularga ishlov berish usullarini solishtiramiz.

XULOSA

Shu jarayonning o‘zida kuzatish usuli, va tajriba usullari olib borildi. Endi uzellarga ishlov beramiz va sarflangan xom ashyo va vaqt xisobini chiqaramiz. Bu jarayonda esa o‘lchov usuli amalga oshirildi. Bir nechta model uchun texnologik ketma-ketliklarni amaliyotda qo‘llab solishtirish usulini sinaymiz. Har bir jarayon eng afzalini tanlash uchun xizmat qiladi. Qulay va zamonaviy kiyim, yangi va mukammal texnologik jarayon va eng muhimi benuqson natijaga ega bo‘lamiz. Aynan kiyimlarga ishlov berishda amaliy ish jarayoni bilan bog‘liq fanlarni o‘qitishda empirik usullar shu tartibda qo‘llanilsa yangi kiyimga ishlov berish bosqichlari uchun mukammal yechimlar paydo bo‘la boshlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. <https://peskiadmin.ru/uz/formy-i-metody-empiricheskogo-urovnya-nauchnogo-poznaniya-empiricheskoe.html>
2. <https://eurodomik.ru/uz/raschet/empiricheskoe-i-teoreticheskoe-poznanie-empiricheskii-metod.html>
3. <https://zdorove-medical.ru/uz/empiricheskii-analiz-etapy-empiricheskogo-issledovaniya-metody/>

ЛЕКСИКО- ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ С ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Дилафруз Хамраева

Студентка Каршинского

государственного университета.

Аннотация: В данной статье рассматривается историческое значение тюркских слов. Тюркизмы рассмотрены в историческом и функциональном аспектах. Тюркизмы активно функционируют в современном русском языке благодаря процессу актуализации. Влияние тюркских языков не всегда отличалось интенсивностью. Многие исследователи отмечали, что период активного проникновения тюркизмов в русский язык длился до 17 века.

Ключевые слова: заимствования, тюркизмы, языковые связи.

Annotation: This article discusses the historical meaning of Turkic words. Turkisms are considered in historical and functional aspects. Turkisms are actively functioning in the modern Russian language due to the process of actualization. The influence of the Turkic languages was not always intense. Many researchers noted that the period of active penetration of Turkisms into the Russian language lasted until the 17th century.

Key words: borrowings, Turkisms, language ties.

ВВЕДЕНИЕ

Язык-это социальное явление. В мире нет языка, который сформировался сам собой. Язык также развивается и формируется в связи с историей. Безусловно, исторические события играют важную роль в развитии языка. Потому что в результате различных войн, торговых отношений слова менялись из одного языка в другой. Во время войны колонизированные страны частично утратили свои языки и говорили на государственном языке завоеванной страны.

В мире есть много языков. Среди них есть и мертвые языки. На этом языке не говорят ни люди, ни представители какой-либо страны. Они используются только при использовании названий лекарств. Латинский язык принадлежит к такой семье языков.

Как мы упоминали выше, для многих слов естественно переходить из одного языка в другой в связи с историческими событиями. Вообще-то

заимствование иностранных слов – процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется некоторый иноязычный элемент; также сам такой иноязычный элемент. Заимствования становятся результатом контактов, взаимоотношений народов, профессиональных сообществ, государств. Например, многие слова были заимствованы из тюркского языка в русский язык: «капкан» (qorqon), «караван» (karvon), «плов» (palov).

Термин тюркизм- это « слово или оборот речи в каком-нибудь языке, заимствованные из какого -нибудь тюркского языка или созданные по образцу тюркского слова или выражения. Широкое проникновение тюркизмов в русский язык происходило в 18-19 вв.-в золотоордынский период , а также в 16-17 вв.- период не только военных столкновений, но и активных политических, торговых и культурных контактов русского и тюркоязычных народов. Тюркизмы в русском языке – слова, заимствованные из тюркских языков в русский, древнерусский и праславянский язык в разные исторические периоды. Через посредство тюркских языков в русский попали также и слова арабского и персидского происхождения, имеющие поэтому лингвистический статус тюркизмов. В обозначении новых реалий и понятий активизировала такой способ лексической номинации, как заимствование. В целях более точного, соответствующего истинному происхождению слов определения границ термина «тюркизм» все тюркизмы подразделяют на исконные и исторические:

1. Исконные тюркизмы – употребляющиеся в русском языке тюркские слова, которые принадлежат к собственному, относительно первоначальному словарному составу тюркских языков;

2. Исторические тюркизмы – проникшее в русский язык из тюркских языков слова первоначально нетюркского происхождения , усвоенные тюркскими языками из какого-либо другого языка (иранских,арабского, монгольских и др).

В русском языке много тюркских слов:

- 1) Ишак
- 2) Карандаш
- 3) Изюм
- 4) Башмак
- 5) Утюг
- 6) Ямщик
- 7) Алмаз

- 8) Арык
- 9) Урюк
- 10) Сарафан
- 11) Арбуз
- 12) Кафтан
- 13) Чердак
- 14) Шаровары
- 15) Сундук
- 16) Халат и т.д.

Хронологически можно выделить несколько слоёв тюркских заимствований:

1. Унаследованные из праславянского языка (возможные контакты с языками гуннов, авар, болгар)
2. Древнерусские заимствования домонгольского периода (из языков хазар, половцев, печенегов и др.)
3. Древнерусские заимствования монгольского периода.
4. Заимствования 16-начала 18 вв. (преимущественно из казанско- татарского, крымско- татарского и турецкого).
5. Заимствования конца 18-19 вв. (из тюркских языков Сибири, Кавказа, Средней Азии).
6. Заимствования из западноевропейских языков конца 18-19 вв, обозначающие «восточные» реалии и некоторые виды растений и животных (гарем, караван, тюльпан).

Рассмотрим некоторые тюркские слова, которые заимствованы на русском языке. **Алмаз**(алтын) Алмаз, м. драгоценный камень (Даль).Ср.-рус.

Аманат, м., ист. Заложник (Даль, 1,14). «Это слово попало в русский язык из языков татарского, киргизского и казахского» (Дмитриев, 1958,16).

Аркан, м., обл. веревка, канат; веревка с петлей на конце для ловли лошадей.

Ата, атай, м., обл. отец (в пограничных с Азией губерниях употребл. почётно, говоря со стариком татаринном), наше: дядя, дедушка (Даль, 1,27; Фасмер).

Атлас, м. полотная шелковая ткань с лоском (Даль, 1,28)

Аул, ж. деревня, селение, поселок; оседлое или кочевое сборище жилищ (у татар, башкир, киргизов, многих кавказцев) (Даль1,29)

Бабак, см **байбак**. Баба- яга, ж., образ злой старухи, ведьмы, ворчливой старухи. Широко распространенное слово в России. Этимология ясна, но в словарях отсутствует. Присутствует во многих Славских/Русских легендах, и принадлежит к древнейшим заимствованиям.

Базар, м. рынок, торг на площади. Распространено на всем переднем Востоке, в тюркских и кавказских языках, а также в русском и некоторых восточноевропейских языках .

Батырь, м., обл

- 1) Удалой наездник, храбрец, силач (у киргизов, башкир, казахов) (Сл. Даль, 1, 54);
- 2) Старший (староста или подрядчик) в артели грузчиков по Волге. « Богатырь (храбрец) заимств., из тюркских языков» (Шанский, 58, Фасмер, 1, 135) .

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Многие тюркские слова обогатили синонимику русского языка: рынок- базар, ворона- карга, деревня – аул, телега- арба, гость- кунак, метель- буран, канал- арык и т.д. Тюркизмы вошли в состав многих фразеологизмов русского языка: не фунт изюму, метать бисер перед свиньями, как аршин проглотил, базарная баба, брать на карандаш, каланча пожарная, давать волю кулакам. Заимствование иноязычных слов – основа общения стран и народов. Страны и народы в процессе своего общения перенимают друг у друга слова и перестраивают их согласно внутренним правилам своего языка. Заимствованные слова нужны только в том случае, если они лучше выражают главный смысл данного понятия или если их нельзя заменить русским понятием. Но если в русском языке уже имеется синонимичное слово, то заменять его иноязычным необязательно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1) Добродомов И.Г. Задачи изучения тюркизмов русского языка. – Термез, 1992.С. 3-4.
- 2) Орешкина М.В. Тюркские слова в современном русском языке: (Проблемы освоения) – М: Academia , 1994.-160с.

- 3) Этимологический словарь русского языка: Вып. 1-10.-М: Изд-во Моск. Ун- та. – Вып 7. 1980.-147с.
- 4) Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т / М. Фасмер.- М.: Прогресс, 1964.-Т.1.-563с.

MAMLAKAT IMIJINI OSHIRISHDA OAV YETAKCHI VOSITA SIFATIDA

Kamola Sobitjonova

“O‘zbekiston 24” kanali jurnalisti deb yoziladi

***Annotasiya.** Ushbu maqolada bugungi kunda mamlakat imijini oshirishda OAVning o‘rni xususida so‘z boradi. Shuningdek, mazkur maqola mavzusiga doir ilmiy va rasmiy adabiyotlar tahlil qilinib mavjud muammo yuzasidan taklif va tavsiyalar keltiriladi.*

***Kalit so‘zlar:** gballashuv, imij, OAV, internet, jamoatchilik fikri.*

***Abstract.** This article talks about the role of mass media in improving the image of the country today. Also, the scientific and official literature on the topic of this article is analyzed and suggestions and recommendations are given regarding the existing problem.*

***Key words:** globalization, image, mass media, internet, public opinion.*

KIRISH

Axborot bu - insonni, uning harakatlarini, jamoat tashkilotlari faoliyatini, davlat hokimiyati organlarini, texnik tizimlarni boshqarish vositasidir. Axborot muloqoti shaxsni tarbiyalash, ta’lim berish va shakllantirishning asosini hosil qiladi. Axborot insonga ijtimoiy va texnik me’yorlarning mazmunini yetkazish, uni ushbu me’yorlarga amal qilmaslikning bo‘lg‘usi salbiy oqibatlarini haqida ogohlantirishning yagona vositasi hisoblanadi. Jahonda sodir bo‘layotgan dolzarb mavzular, hodisalar, voqealarni eng birinchi OAV orqali kuzatamiz. Bu borada auditoriyaga tezkorlik, xolislik, aniqlik kabi tamoyillar birlamchi ahamiyatga ega. Hozirgi kunda axborot olish va axborot tarqatish maydoni sifatida internetning hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Global tarmoq, gballashuv axborot va ommaviy axborot vositalari tushunchasini ham tubdan o‘zgartirib yubordi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

XXI asr axborotning nazariy va amaliy ijodi eng cho‘qqisiga yetgan asr. Shuning uchun ham bugungi kunda XXI asrni axborot asri deb ta’kidlashmoqda. Jahon tajribasidan ma’lumki, davlat axborot infrastrukturasi rivojlanishi jamiyat va davlatning hamma jabhalarini, jumladan, odamlarning dunyoqarashini va ularning mehnat, ijtimoiy va siyosiy hayotda ishtirok etishi shartlarini o‘zgartirib, jamiyat rivojlanishini tezlashtiradi.

Har xil axborot texnologiyalari, avtomatlashtirilgan sistemalar va ma'lumotlar bazasi davlat strukturalarini, iqtisodiyotni va mamlakat mudofaasini boshqarishning ajralmas qismi bo'lib qoladi. Bugungi kunda yanada rivojlanib, o'zining yangi yo'nalishlariga ega bo'lib borayotgan internet jurnalistikasi keng qamrovliligi va auditoriyasining chegara bilmasligi bilan ajralib turadi.

Zamonaviy OAV turi hisoblangan internet jurnalistikasi OAV taraqqiyoti, uning vazifalarining kengayishi, ishlab chiqarish va texnika sohasidagi keskin o'zgarishlar, jurnalistika va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashuvi jurnalistlar oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Bir vaqtning o'zida yangiliklar yoza oladigan, intervyu olish, rasm va videoga tushirish mahoratini egallay olgan, internet uchun materiallar tayyorlay oladigan universal jurnalistlarni yetishtirish hozirgi kunda muhim.

Shu bilan birga ushbu an'anaviy jurnalistik malakaga endilikda yana texnik xarakterdagi matematik va muhandislik kabi sohalar bo'yicha ham malaka hamda ko'nikmalarni hosil qilishga to'g'ri kelayapti. Bu, ayniqsa, internetdan foydalanuvchi jurnalistlar uchun juda zarurdir. Shunday qilib, turli sohalarning konvergentsiyasi jurnalistlardan ham universallashtirish, ham ixtisoslashuvni talab etadi.

Shu bilan birga universallashtirish, to'g'rirog'i, transprofessionallashtirish, avvalambor, aynan bir sohani to'liq o'zlashtirib olishni taqozo etadi. Universal jurnalist bu muayyan bir sohani to'liq egallagan mutaxassis ham demakdir. Aynan mana shu narsa bir-biriga yaqin bo'lgan ixtisosliklarni tezlikda o'zlashtirib olish imkonini beradi. Yuzaki yondashuv, barcha narsani shunchaki bajarish professional vazifani amalga oshirish uchun yetarli emas.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Medialarning birlashuvi, ya'ni konvergentsiya sharoitida jurnalist ijodi o'zining ko'p qirraligi, axborotni qisqa, faktlarga asoslangan holda, zamonaviy talablarga mos ravishda tezkor uzatishi bilan ajralib turadi. Raqamli texnologiyalar konvergentsiyasi sharoitida media va axborot savodxonligiga ega bo'lgan jurnalistlarning ijodiy faoliyati sifat bosqichiga ko'tariladi.

Shuningdek, universallashtirish jarayoni jurnalistlarni quyidagilarni bajara olishlariga sharoit yaratdi:

- dolzarb, ijtimoiy axborotni yaratish;
- mavjud ijtimoiy jarayonlarni tankidiy jihatdan tahlil eta olish;
- medianing ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etish ko'lamini va darajasini, unda axborotni namoyish etish shakllarini tushunish;
- ularning o'zlarining faol fuqarolik pozitsiyasini namoyish etishda undan foydalanish va ijodiy jihatdan tushunish;

- har taraflama puxta va mustaqil qarorlar qabul qilish;
- atrof-muhit haqida yangi axborot olish;
- umumiylik hissiyotini shakllantirishga ko‘maklashish;
- jamiyat rivojining dolzarb masalalari bo‘yicha ommaviy debatlar va dialoglarni ta‘minlash va qo‘llab-qo‘vvatlash;
- hayoti davomida uzluksiz ta‘limni qo‘llab-quvvatlash;
- o‘z xavfsizligini ta‘minlagan va ijtimoiy mas‘uliyatni his qilgan holda mediadan foydalanish;
- fuqarolik jamiyati va global axborot tarmog‘ini shakllanishi va rivojini qo‘llabquvvatlash[1].

Yuqorida sanab o‘tilganlarning barchasi kun.uz saytida faoliyat yuritayotgan jurnalistlarda namoyon bo‘lmoqda. Saytning “O‘zbekiston yangiliklari”, “Jahon yangiliklari”, “Iqtisodiyot yangiliklari”, “Jamiyat yangiliklari”, “Fan va texnika yangiliklari”, “Sport yangiliklari” ruknlari ostida berilayotgan materiallar respublikamiz va xorijda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalarga o‘zgacha, qolipdan chiqqan holda yondoshuv natijasida juda ham o‘qishlidir. Internet tizimida faoliyat yurituvchi jurnalist radio, televideniye, matbuotda faoliyat yurituvchi jurnalistdan albatta farq qiladi. Internet jurnalisti yuqorida tilga olingan jurnalistlarning barcha xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan holda o‘z faoliyatini bajarishi lozim. Internet jurnalistining mahorati yangiliklarni baholay olishida bilinadi. Bu jurnalistdan talab qilinadigan asosiy narsalardan biri hisoblanadi. Yangiliklarni tanlash va ularni baholash internet jurnalisti kundalik faoliyatidagi eng qiyin yumushlardan biri hisoblanadi. Bu jurnalistning tajribasini ham ko‘rsatib beradi.

Masalan, “kun.uz” sayti jurnalistlari yangiliklarni baholashda mazkur saytning axborot siyosatiga, voqeaning ijtimoiy ahamiyati va dolzarbligiga e‘tibor berishadi. Saytda berilgan “Nazorat qiluvchi idoralar mustaqil bo‘lishi kerak. Davlat boshqaruvidagi muammolardan biri haqida” sarlavhasi ostida chop etilgan xabar 2 soat ichida 13 804 marta o‘qilganini kuzatish mumkin, bu ham albatta auditoriyaning qiziquvchanligidan dalolat beradi. “Musulmonlar idorasining yo‘l harakati qoidalariga rioya qilishga doir fatvosi e‘lon qilindi” kabi xabarlar ham foydalanuvchilar diqqat-e‘tiborini tortib kelmoqda. Internet jurnalistining mahorat qirralaridan yana biri uning tezkorligidir.

Agarda 2-3 yil oldin respublikamizda faoliyat yuritayotgan saytlarning salkam 50 foizi muntazam yangilanmagan bo‘lsa, bugungi kunda sifatli axborotga bo‘lgan talabning oshishi, saytlarning ko‘payishi va axborot bozori uchun kurash OAV maqomiga ega saytlarning har kuni yangilanib turishini taqozo etmoqda. Buni

“kun.uz”, “daryo.uz”, “gazeta.uz”, “qalampir.uz”, “xalq so‘zi” saytlari misolida ko‘rishimiz mumkin.

Ularda berilayotgan bugungi kunning dolzarb muammolariga bag‘ishlangan materiallar foydalanuvchilar xabardorligining oshishiga olib kelmoqda. Agarda saytlar kontenti bilan tanishish dinamikasini kuzatadigan bo‘lsak, www.uz portalining xabariga ko‘ra, bir kunda daryo.uz saytiga 422 496 mingga yaqin foydalanuvchilar kirsa, reytingning uchinchi o‘rnini egallagan “qalampir.uz” saytiga 106 086 mingga yaqin foydalanuvchi kirib, uning mazmuni bilan tanishar ekan. Bu ko‘rsatkichlar ham bugungi kunda insonlarning axborotga qanchalik kuchli ehtiyoji borligini ham ko‘rsatib bermoqda.

Aslida jurnalistlar, o‘z kasbiy vazifalariga muvofiq, axborot vakuumida yashashlari mumkin emas. Bloggerlardan olingan ma‘lumotlar jurnalistlar tomonidan rasman e‘lon qilinmasa-da, baribir ularni kundalik faoliyatlarida nazardan qochirmaydilar. Zero, an‘anaviy OAVning axborotni yashirish odati ularga bo‘lgan ishonchga putur yetkazadi. Natijada odamlar bloglarga o‘xshagan axborot manbalariga murojaat etishga majbur bo‘ladilar. Bunda auditoriyaning professional jurnalistlarga bo‘lgan ishonchi pasayadi, bloggerlar mavqei esa oshib boraveradi.

Natijada an‘anaviy jurnalistikaning reytingi biroz tushib ketishi mumkin. Internet jurnalistining mahorati avvalo jurnalistika konvergentsiyasi jarayonida o‘quvchi uchun qiziq bo‘lgan faktlarni zudlik bilan har tomonlama, ya‘ni matn, video va audio jamlanmasi ko‘rinishida yetkazishdir. Bugungi kunga kelib saytlarda (“kun.uz”, “daryo.uz”, “gazeta.uz”, “human.uz”) muhbir bilan birgalikda fotograf va operator faoliyatini kuzatishimiz mumkin, bu albatta ularda faoliyat yuritayotgan jurnalistlar matn va surat bilan chegaralanib qolmay, axborotni video va audio shaklida ham aholiga yetkazib berishayotganliklarini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligi, O‘zbekiston Jurnalistlari ijodiy uyushmasi, Elektron ommaviy axborot vositalari milliy assotsiatsiyasi, Jurnalistlarni qayta tayyorlash markazi va boshqa tashkilotlarning samarali faoliyat ko‘rsatayotgani axborot sohasini rivojlantirish uchun zarur barcha sharoitlar yaratilganidan yana bir dalolatdir.

Soha xodimlarini rag‘batlantirish, yangidan-yangi ijodiy parvozlar sari da‘vat etish, kasb malakasi va mahoratini yuksaltirish, zamon talabiga uyg‘un mutaxassis kadrlar tayyorlash borasidagi ishlar ko‘lami tobora kengaymoqda. Bu jihatlar jurnalistikamiz rivojiga xizmat qilayotgan turli ko‘rik-tanlovlar, ijodiy bellashuvlar, grant-loyihalar, ijtimoiy dasturlarda ham o‘z ifodasini topmoqda. Bu borada jurnalistlar o‘rtasida o‘tkazib kelinayotgan “Oltin qalam” Milliy mukofoti, “Yilning

eng faol jurnalisti”, «Eng ulug‘, eng aziz» singari tanlovlar, ”Jurnalistlar bahori”, “Ijtimoiy media maxsulotlar milliy festivali”, “Ozod yurt to‘lqinlari” kabi mediafestivallar ijod ahlining jamiyatdagi faolligini oshirish, kasbiy mahoratini yuksaltirish, iqtidor sohiblarini rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

OAV uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash milliy tizimining takomillashtirilishiga ham katta e‘tibor berilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Milliy universitetining jurnalistika, O‘zbekiston davlat jahon tillari universitetining xalqaro jurnalistika fakultetlarida, shuningdek, O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universitetida soha uchun kadrlar tayyorlanmoqda va hozirgi tez o‘zgarayotgan globallashuv davrida jurnalistikaning o‘ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti, bugungi holati va istiqboli bilan bog‘liq masalalarni chuqur o‘rganish, bu borada olib borilayotgan ilmiy- tadqiqot va ijodiy ishlar samaradorligini ta‘minlash hamda ushbu soha uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashning sifatini tubdan oshirish yo‘lida ish olib borilmoqda.

Milliy ommaviy axborot vositalarini izchil rivojlantirish, sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish, jahon andozalari talablari darajasida faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur sharoitlarni yaratish, ijodkorlar mehnatini qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish borasida doimiy e‘tibor va g‘amxo‘rlik ko‘rsatilib kelinmoqda. “Bugun biz yashayotgan shiddatli XXI asrda zamonning o‘zi hayotimizga keskin sur‘atlar bilan kirib kelayotgan globallashuv jarayonlari O‘zbekiston ommaviy axborot vositalari va jurnalistlar ahli oldiga bizning ezgu maqsadimiz bo‘lgan demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyat barpo etish yo‘lida g‘oyat muhim, dolzarb vazifa va talablarni qo‘ymoqda.

Buning uchun ommaviy axborot vositalari vakillaridan nafaqat professional bilim va malaka, hayotiy tajriba, o‘z so‘zi uchun ma‘sulyati hissi, ayni vaqtda yuksak grajdanlik pozitsiyasi, ma‘naviy jasorat ham talab etiladi”, — degan edi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘z ma‘ruzalarida. Davlat rahbarining biz jurnalistlarga yuksak ishonchi, har tomonlama qo‘llab quvvatlanishi, sharaflilik kasb egalari oldiga yuksak va sharaflilik vazifalarni yuklaydi. “Hamma davrlarda ham jurnalistlarga oson bo‘lmagan. Bu kasbni bilib turib tanlaganmiz. Jurnalistika kurashishni talab qiladigan soha. Matbuot va ommaviy axborot vositalarini to‘rtinchi hokimiyat darajasiga chiqishini istaymiz. Bugun biz shu kuchga to‘laqonli ega bo‘lish uchun harakat qilyapmiz.

O‘zbek jurnalistikasining erkinligi, yutuqlari haqida gapirilganda ko‘pchilik avvalgi davr bilan qiyoslashga o‘rganib qoldi. Bunday solishtirish u qadar to‘g‘ri emas, nazarimda. Chunki jurnalistikamizni avvalgi vaziyati bilan qiyoslagandan ko‘ra,

“Aslida jurnalistika qanday bo‘lishi kerak?” degan savol nuqtai nazar bilan qarashimiz lozim. Sohamizning bugungi natijalari uchun kimgadir rahmat aytishimiz shart emas. O‘zi shunday bo‘lishi, bundan ham yaxshiroq bo‘lishi kerak-da. Hamkasblarimga shuni aytgan bo‘lardimki, oldinga yanayam katta maqsadlar qo‘yib, haqiqiy to‘rtinchi hokimiyat bo‘lishga intilaylik. Bilasizmi, demokratiya ancha rivojlangan davlatlarda matbuot va ommaviy axborot vositalariga nisbatan birinchi hokimiyat sifatida ham qarashadi. Bu jurnalistikaning kuchida ko‘rinadi.

Shuning uchun kuchli mamlakatlarda kuchli jurnalistika barqaror taraqqiyotning asosiy omillaridan biri sifatida o‘zini ko‘rsatgan. O‘zbek jurnalistikasi ham ana shunday maydonga chiqishi kerak. Buning uchun esa eng avvalo, jamiyatning, iqtisodiyotning rivojlanishida shaffoflik muhim. Nima uchun aynan 27- iyun – Matbuot va OAV xodimlari kuni sifatida nishonlanishini bilasiz-ku. Chunki bu kunda ilk milliy nashrimiz “Taraqqiy” chop etila boshlangan. Bu kunni bayram sifatida nishonlar ekanmiz, mustamlakachilik zamonidagi o‘sha og‘ir vaziyatlarda milliy matbuotimizning poydevorini qo‘ygan insonlardan shijoatni, jasoratni o‘rganaylik, ulardan ruh olaylik. Ular millat qayg‘usi bilan yashagan.”

“Rost24.uz” sayti bosh muharriri Anora Sodiqova o‘zining “Hurriyat” gazetasi 2021-yil 27-iyun soniga bergan intervyusida jurnalistika sohasidagi yutuq va kamchiliklar haqida o‘z qarashlarini bayon etgan. Axborot (Informatsiya) termini “information” lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, ma’lumot berish, tushuntirish ma’nosini anglatadi [2]. Qadimdan bu tushuncha orqali odamlar o‘rtasida og‘zaki, yozma va boshqa usullar vositasida ma’lumot almashinish tushunilgan. “Informasiya” tushunchasiga keng, har tomonlama izohni kibernetika beradi.

Uning asoschisi Nobert Viner shunday yozadi: “Informasiya bu tashqi olamdan olingan ma’lumot mohiyatiga bizning moslashuvimiz va bizning xis-tuyg‘ularimiz moslashuvi jarayoni bilan izohlanadi”[3]. Ikkinchi tomondan “informasiya” tushunchasi “ma’lumot bilan ta’minlangan, ya’ni axborot uzatish va uni ommaviylashtirish” ma’nosini ham anglatadi. Axborot - inson va jamiyat hayotidagi o‘ziga xos hodisadir. Bir tomondan, axborot bu inson va jamiyatning mavjudlik sharoitlariga moslashuv imkoniyatini ta’minlovchi, atrofimizdagi dunyo haqidagi bilimlarni yig‘ish vositasi bo‘lib, ular asosida inson va jamiyat o‘z ehtiyojlarini qondirish va manfaatlarini amalga oshirish maqsadlarida to‘g‘ri keladigan harakat yo‘nalishini tanlashadi.

Masalan, “ko‘chada yomg‘ir yog‘yapti” degan axborot sayrga otlangan kishi uchun soyabon olish zarurligi haqida qaror qabul qilishga yordam beradi.

Boshqa tomondan, axborot bu - insonni, uning harakatlarini, jamoat tashkilotlari faoliyatini, davlat hokimiyati organlarini, texnik tizimlarni boshqarish vositasidir.

Axborot mulqoti shaxsni tarbiyalash, ta'lim berish va shakllantirishning asosini hosil qiladi. Axborot insonga ijtimoiy va texnik me'yorlarning mazmunini yetkazish, uni ushbu me'yorlarga amal qilmaslikning bo'lg'usi salbiy oqibatlari haqida ogohlantirishning yagona vositasi hisoblanadi.

Bugungi kun insonlari kundalik hayotini axborot yoki yangiliklarsiz tasavvur eta olmaydi. Zamonaviy media makonda juda katta hajmdagi axborotlarni auditoriya har kuni qabul qilyapti. "Buning uchun ommaviy axborot vositalari vakillaridan nafaqat professional bilim va malaka, hayotiy tajriba, o'z so'zi uchun ma'sulyati hissi, ayni vaqtda yuksak grajdanlik pozitsiyasi, ma'naviy jasorat ham talab etiladi"[4]. Bugun biz yashayotgan shiddatli XXI asrda zamonning o'zi, hayotimizga keskin sur'atlar bilan kirib kelayotgan globallashuv jarayonlari O'zbekiston ommaviy axborot vositalari va jurnalistlar ahli oldiga bizning ezgu maqsadimiz bo'lgan demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyat barpo etish yo'lida go'yat muhim, dolzarb vazifa va talablarni qo'ymoqda"[5].

Darhaqiqat, jahonda sodir bo'layotgan dolzarb mavzular, hodisalar, voqealarni eng birinchi OAV orqali kuzatamiz. Bu borada auditoriyaga tezkorlik, xolislik, aniqlik kabi tamoyillar birlamchi ahamiyatga ega. Hozirgi kunda axborot olish va axborot tarqatish maydoni sifatida internetning hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Global tarmoq, globallashuv axborot va ommaviy axborot vositalari tushunchasini ham tubdan o'zgartirib yubordi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoyev quyidagi fikrlarni aytadi: "Internet hayotimizga tobora chuqur kirib borayotganini alohida qayd etish lozim. Hozirgi vaqtda global tarmoqda Uz domenli veb-saytlar, axborot portallari soni 400 dan oshib ketgani, ularning aksariyati xorijiy tillarda faoliyat ko'rsatayotgani, ushbu yo'nalishda yangi ijodiy avlod – Internet jurnalistlari shakllanib borayotgani e'tiborga sazovordir. Haqiqatdan ham internet jurnalistlar faoliyatida yangi shakl va uslublarni joriy etdi.

Bu borada muammoning yana bir jihatini e'tibordan qoldirmaslik kerak eng avvalo, internet aniq va noaniq bo'lgan axborot manbaidir. Ikkinchidan, bu global tarmoqda auditoriya ham axborot iste'molchisi, ham axborot tarqatuvchisi sifatida faoliyat ko'rsatadi. U o'zida juda ko'p manbalar va manzillarni jamlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nozima Muratova, Nargis Qosimova, Gulnoza Alimova, A'zam Dadaxonov, Azizaxon Ilyosxonova, Sitara Xolmatova, Nigina Xakimova: Jurnalistika "Onlayn jurnalistika va mediada yangi trendlar" –T.: O'zbekiston, 2019. 135-b

2. Nesterenko F.P., Imnazarov K.T., Mamatova Y.M. Lug‘at-ma‘lumotnoma: jurnalistika, reklama, pablik rileyshnz. - T., Zarqalam, 2003. 48-b.
3. Принципы международной журналистики и международный обмен информацией. –М., 1999. С.5.
4. <http://xs.uz/uzkr/post/prezident-tabrigi-matbuot-va-ommavij-akhborot-vositalari-khodimlariga>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga tabrigi. “Xalq so‘zi”, 2018 yil 28-iyun.

ТЕЛЕВИДЕНИЕДА КЎРСАТУВЛАРНИ ТАЙЁРЛАШДА ЭТИКА МАСАЛАСИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Мирсоатова Махлиё.дотс., ф.ф.н.,
ЎзМУ Журналистика факултети

Аннотация. Ушбу мақола умумий этика, журналист касб этикаси ҳамда маданий-маърифий кўрсатувларда журналист касб этикаси ҳақида бўлиб, бугинги кунда журналистика соҳасида муҳим саналган журналист касб этикаси муаммолари ва ечимларини ўрганади. Мақолада соҳа бўйича муҳим маълумотлар ёритилган. Журналист касб этикасининг афзалликлари ҳамда зарарли томонлари батафсил таҳлил этилган. Умумий этика ва журналист касб этикасининг маданий-маърифий кўрсатувлардаги кўринишлари хорижий ва миллий тажрибалар мисолида атрофлича ўрганилган.

Калит сўзлар: умумий этика, журналист касб этикаси, тележурналистика, ижтимоий хулқ-атвор, тележурналист, маданият ва маърифат, маданий-маърифий кўрсатувлар.

Abstract. This article is about general ethics, journalistic professional ethics, and journalistic professional ethics in cultural and educational programs, and explores journalistic professional ethics problems and solutions that are considered important in the field of journalism today. The article covers important information about the industry. The advantages and disadvantages of journalistic ethics are analyzed in detail. The manifestations of general ethics and journalistic professional ethics in cultural and educational programs are thoroughly studied on the example of foreign and national experiences.

Key words: general ethics, journalistic professional ethics, telejournalism, social behavior, telejournalist, culture and enlightenment, cultural and educational programs.

КИРИШ

Ҳар бир ташкилотда касб этикаси ҳамда одоб-ахлоқ қоидаларининг ўрнатилиши, аввало, ташкилотдаги ички муҳитнинг барқарор тарзда ривожланишига, ходимлар вазифаларини амалга ошириш чоғида мажбурий бўлган хулқ-атворнинг маънавий ва ахлоқий принципларини самарали тарзда қўлланилишига замин яратади.

Касб этикаси дейилганда, муайян бир касб фаолиятида қўлланиладиган асосий тамойиллар ва маънавий қоидалар мужассамланган касб қоидаларини тушуниш лозим. Бунда касб этикаси қоидалари жамият томонидан қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларини кишиларнинг ихтисосликларига нисбатан татбиқ этиладиган касбий бурч, ор-номус ва кадр-қиммат каби хатти-ҳаракатлари мажмуини ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Журналистнинг касб этикаси тушунча сифатида ўз тарихига эга. Лекин биз унинг тарихи ҳақида сўз юритишдан аввал, касб этикасининг умумий этикадан фарқини тушуниб олишимизга тўғри келади. “Касб этикаси” умумий этиканинг узвий ва ажралмас тармоғи, лекин ундан фарқли тушунча[1]. Касб этикаси атамаси кишилар ўртасидаги касбий фаолият билан боғлиқ муносабатларга маърифий тус берадиган хулқ-атвор кодекси, дейиш ҳам мумкин. Юқорида айтганимиздек, касб этикаси умумий этиканинг ўзига хос бир қисми бўлиб, махсус ва аниқ нарса сингари умумий нарсадан фақат ўзига хос шакл ўзгариши билангина эмас, балки умумий нарсани ўз ичига ололмайдиган ўзигагина хос жиҳатлари билан фарқ қилади. Умумун олганда, касб этикаси барча учун бирдек тааллуқли бўлмаган, муайян касб эгаларигагина тегишли ижтимоий хулқ-атвор қоидалари, меъёрлари йиғиндисидир.

Ана энди бевосита мавзуимизга оид, яъни маданий-маърифий кўрсатувларда, умуман олганда тележурналист касби этикаси ҳақида сўз юритамиз. Тележурналистика этикасига доир кийиниш, нутқ маданияти, хатти-ҳаракат, ҳатто кўз қарашлару овозни баланд-паст тутишда ҳам ўзига хос талаблар, шартлар бор. Тележурналистикада мустаҳкам ўрин эгаллашда журналистнинг шахси катта аҳамиятга эга. Радио ёки телемикрофондан миллионлаб тингловчи ва томошабинга қарата сўз айтаётган журналист шахс даражасига кўтарилмоғида гап кўп. “Шахсиз радио қандайдир ғайритабiiй бир нарсадир, – деб ёзади таниқли радиожурналист ва мутахассис олима К.Исмоилова. – “Шахслик мақоми” замонавий радиожурналистиканинг муҳим белгиси сифатида эшиттиришнинг мазмун-мундарижасига бевосита таъсир кўрсатади” [2].

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

Тележурналистикада имкониятлар қанчалик кўп бўлса, масъулият ҳам шунчалик ортади. Тележурналист, биринчи навбатда ўзининг ташқи қиёфасини тартибга келтирмоғи шарт. Иккинчидан, экранга олиб чиқаётган ҳар бир лавҳа, манзара ва сахна кўриниши учун у жавобгар ҳисобланади (кўрсатилаётган кишиларнинг сонидан, жойидан, уларнинг қиёфасидан, ҳолатнинг

қандайлигидан қатъий назар). Тележурналистикада ҳам овоз муҳим аҳамиятга эга, бунда унинг вазифаси радиожурналистнинг вазифасига ўхшаш бўлади. Лекин тележурналистнинг ҳар бир хатти-ҳаракати – қоматининг тутиши, ўтириши, хатто оддийгина кўз қарашлари ҳам кўрсатувнинг тақдирини ҳал қилиши мумкин. Шу қоидаларга риоя қилиш-қилмаслик тележурналистикада касб этикаси нормалари ҳисобланади.

Сўнгги йилларда хилма-хил мавзуларда интерактив шаклдаги эшиттириш ва кўрсатувлар кўпайиб бормоқда, тўғридан-тўғри дастурлар тайёрланмоқда. Бундай ҳолатларда журналистларнинг, телебошловчиларнинг масъулияти ҳар қачонгидан ортади. Бу вазиятда у нафақат ўзи, балки дастурда иштирок этаётган тингловчи ё телетомошабин учун ҳам жавоб беради. Бу эса унинг ўз соҳасида касб этикаси меъёрларини нечоғли чуқур билиши ва унга амал қилиш малакасидан далолат беради.

Бугунги кунга келиб ўзбек тележурналистикасида маданий-маърифий кўрсатувларнинг сони кўпайди, айнан бу йўналишдаги кўрсатувларга бўлган эҳтиёж сезиларли даражада ошган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 30 июлдаги “Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг рақамли телеканаллари сонини ошириш, улардан тўлиқ форматда фойдаланиш, сифатли бойитиш ва хизмат кўрсатиш тўғрисида”ги ПҚ-1794-сон Қарори асосида “Маданият ва маърифат” телеканали ташкил этилди [3]. Юртимиз маданий-маърифий ҳаётига оид кўплаб янги лойиҳалар билан иш бошлаган телеканал телетомошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Бу эса юртимиз аҳолисининг маданий-маърифий соҳалардаги ахборотга бўлган эҳтиёжи катта эканини кўрсатади.

Маълумот ўрнида айтиш мумкинки, канал ўз фаолиятини 2013 йил 1 январда бошлаган. Телеканал 20 йилдан буён кўплаб маънавий-маърифий кўрсатув, ток-шоу, илмий-маърифий, информацион ва кўнгилочар кўрсатувларни томошабинлар этиборига тақдим қилиб келмоқда. Бугунги кунга келиб телеканал дастурлари рўйхатидан “Бугун”, “Мундарижа” информацион дастурлари, “Очиқ студия”, “Образ шоу” ток-шоулари, “Мезон”, “Бағри кенг диёр”, “Уйга қайтиб”, “Ижодий учрашув”, “Анъана” каби маънавий-маърифий теледастурлар, “Мактуб”, “Имтиҳон”, “Тадқиқот”, “Сайқал”, “Дунё бастакорлари”, “Мен севган асар” каби илмий-маърифий теледастурлар ўрин олган [4].

Энди шу каби кўрсатувлардан бири “Уйга қайтиб” маънавий-маданий теледастурига этиборингизни қаратсак. Телекўрсатув ойда икки марта эфирга узатилади, давомийлиги 45 дақиқа. Дастур бошловчиси таниқли журналист

Юлдуз Файзий. Лойиҳада юртимизда турли хизматлари билан танилган инсонлар ўзлари туғилиб ўсган кадрдон уйлари, қишлоқ ва маҳаллаларига бориб болалик, ёшлик хотираларини томошабинларга ҳикоя қилиб беришади. Теледастур бошловчиси ўз касб этикасини яхши ўзлаштирган тажрибали журналист. У суҳбатдошини тинглашни, гапини бўлмасликни, мазмунли ва ўринли савол беришни билади.

Умуман олганда маданий-маърифий теледастурлар бошловчисининг бошқа теледастурлар бошловчиларидан фарқи бўлади. Бу фарқ журналист касб этикасида ҳам ажралиб туради. Маданий-маърифий теледастурлар нисбатан кўнгилга яқин, таъсирчан, инсон туйғуларини жўмбушга келтирувчи бўлгани сабабли бу йўналишда ижод қилувчи журналистлар ҳам кўнгил одами бўлишади. Табиийки, бу каби ҳарактерли инсонларда назокат, эстетик дид, этика анча яхши ривожланган бўлади. Аммо гуруч курмаксиз бўлмайди деганларидек, бу йўналишда фолият юритувчи журналистларда ҳам касб этикаси нуқтаи назаридан турли хил камчиликлар учраб туради.

Мисол учун теле ёки радиобошловчи, мухбир ўз суҳбатдошининг гап-сўзларига эътиборсизлик қилса (бу экранда айниқса сезилади), унга ўринсиз саволлар берса, ҳатто жеркишга ўхшаган муносабатлар қилса, буларнинг ҳеч бирини оқлаб бўлмайди. Нодавлат радиоканаллардан бирида интерактив усулда эшиттириш боряпти. Бошловчи савол берди. Тингловчилар жавоб қайтаришмоқда. Шунда тингловчи қиз ўз жавобини айтди. Бошловчи, “Бекор айтибсиз, бу жавоб нотўғри” деди. Бу жавобдан нафақат ўша қизнинг, балки бошқа кўплаб радиотингловчиларнинг ўша бошловчи йигитдан, ўша туркум эшиттиришдан, ҳатто умуман радиодан кўнгли қолиши ҳеч гап эмас!.. ёки яна бир мисолга эътиборингизни қаратсак, Филология фанлари доктори Санжар Содик “Ўзбекистон” телерадиоканали орқали берилган “Юлдузли тун” туркум эшиттиришларидан бирида “Ўткан кунлар” романидан саҳифалар ўқилгани, унда Кумушбибининг Отабекка йўллаган хатини эркак бошловчи ўқиганини мутлақо нотўғри деб ҳисоблайди [5]. Яхши топилган мисол, радиожурналистнинг арзимасдек кўринган эътибор-сизлиги туфайли қандайдир беўхшовлик келиб чиққан. Бордию, Отабекнинг Кумушбибига йўллаган мактубини аёл бошловчи ўқиб берса ҳам худди шундай ҳолат юз бериши турган гап.

Ёки яна бир мисол, телевиденида қирққа яқин турли соҳа эгалари йиғилишган. Ток-шоунамо кўрсатув намоёиш этилмоқда. Иштирокчиларнинг ёши турлича. Қайсидир саволга ёш йигит жавоб бера бошлади. Бошловчи тўсатдан уни гапдан тўхтатиб, “Сиз шошмай тулинг, аввал мутахассислардан

эштайлик” деб микрофони юлқиб олгудай важоҳатда бошқа иштирокчига олиб берди. Бу ҳам одобга зид ёндашув. Чунки кўрсатув иштирокчиларининг мавқеи бир хил ҳисобланади. Албатта, ёшни фарқлаш керак, оддий киши билан мутахассис ўртасида ҳам фарқ бор. Лекин булар бошқа бир иштирокчидан микрофони тортиб олиш, уни ноқулай аҳволда қолдириш ҳуқуқини бермайди. Бундай ҳолатларда журналист ниҳоятда усталик билан, сездирмаган ҳолда ниятини амалга ошириши ҳам мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда ҳар қайси соҳа вакиллари ўз касб этикаларига риоя қилишлари керак. Шундагини ҳар икки томонлама мувозанат сақланган бўлади. Кўплаб Европа давлатларининг журналист этикаси бўйича қоидалари мазмунан деярли юқорида келтирилганидек. Ҳамма нарсани ёритишда касбий нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, эҳтиросларга берилмасдан, журналистик этика нормаларига риоя қилган ҳолда яхши асар ярата оладиган журналист ҳақиқий профессионалдир. Чунки, ҳар қандай журналистнинг ахлоқий нормаларга эътиборсизлиги унинг непрофессионал эканлигидан даракдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Х.Дўстмуҳаммад Халқаро журналистикада гуманитар ҳуқуқ ва касб этикаси. Т.: 2011. 144
2. Исмаилова К. Голос перемен. Т.: Насаф. 2010. – С.176.
3. <https://lex.uz/ru/docs/2073846>
4. <https://www.mtrk.uz/uz/tv/madaniyat/tvshows/>
5. Содик С. Радиожурналистика асослари ва аудиовизуал журналистика. Т.: Мумтоз сўз. 2010. – Б.34-36.

MAMLAKAT IMIJINI OSHIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING ROLI

Zoxitova Nodira Xusan qizi,

Filologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

O'zMU Jurnalistika fakulteti

Annotasiya. *Ushbu maqolada O'zbekiston imijini oshirishda ommaviy axborot vositalarining roli haqida so'z boradi. Shuningdek, mazkur maqola mavzusiga doir ilmiy va rasmiy adabiyotlar atroflicha tahlil qilinib mavjud muammo yuzasidan takliflar keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *Imij, media makon, OAV, turizm.*

Abstract. *This article talks about the role of mass media in improving the image of Uzbekistan. Also, the scientific and official literature on the topic of this article is thoroughly analyzed and suggestions are made regarding the existing problem.*

Key words: *Image, media space, mass media, tourism.*

KIRISH

Xalqaro media makon, dunyodagi turli mamlakatlar haqida yangiliklarni to'plash, tahlil qilish va tarjima qilishni o'z ichiga olgan mediadagi tarkibiy qismidir. Shuningdek, xalqaro media, yangiliklar yaratish, tahlil qilish, xabarlar ko'rsatish va ta'lim berish asosida insonlarni mamlakatlar haqida ma'lumot olishga o'rgatadi. Bu esa, mamlakatning xalqaro imijini yuksaltish uchun muhim ahamiyatga ega. Mamlakatning xalqaro imiji, mamlakatning dunyoda ko'rsatilgan imkoniyatlari, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyati bilan bog'liqdir. Xalqaro media makon, bir mamlakatning xalqaro imijini shakllantirish va saqlashda katta rol o'ynaydi. Xalqaro media makon, mamlakatning dunyoda namoyon bo'lishini va xalqaro aloqalar o'rnatishini o'z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mamlakat turizm sohasini rivojlantirish uchun amalga oshirilgan marketing kompaniyalari, turistik joylarni yaxshi ko'rsatish, turizmga qiziqishni ko'paytirish uchun tasviriy materiallar va boshqa marketing vositalarini taqdim etish uchun xalqaro media muhim ahamiyatga ega bo'ladi[2]. Xalqaro media, mamlakatning xalqaro

aloqalarini kuchaytirishda va dunyoda o'z o'rnini olishda muhim rol o'ynaydi[1]. Xalqaro mediadagi yangiliklar va tahlil, mamlakat haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lishga imkoniyat beradi va shuningdek, turizm sanoatining rivojlanishiga ham yordam beradi[3]. Turizm sanoati, dunyoning har qanday mamlakatida rivojlanishi mumkin bo'lgan sanoatlardan biri hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatning imiji, xalqaro media makondagi muhim masalalardan biridir. Bu, bir davlatning xalqaro imijini yaxshilashda va boshqa mamlakatlar bilan o'zaro aloqalarni kuchaytirishda katta o'rin o'ynaydi. Xalqaro media, dunyoning har qanday nuqtasidan kuzatuvchi, qo'shimcha ko'rsatmalar orqali mamlakatning imijini shakllantirishda muhim tajriba va kuchga ega bo'lgan mas'uliyatli jurnalistlar, yangiliklar, maqolalar, tadbirlar va boshqa ko'rsatmalar yoki ko'rsatkichlar tomonidan ishlatiladigan vositalarni o'z ichiga oladi. Xalqaro media makondagi tadbirlar, mamlakat imijini yaxshilash va dunyoga ta'sir ko'rsatishning bir qator usullarini o'z ichiga oladi[4]. Turistik joylar, tarixiy obyektlar, muzeylar va boshqa turizm imkoniyatlarini tanitish, mamlakatdagi iqtisodiy rivojlanish, siyosiy holat, madaniy hayot, tarix va qadimiyliliklar haqida maqolalar, ko'rsatmalar va yangiliklar tayyorlanadi. Mamlakat imijini yaxshilashda reklama va marketing kompaniyalari muhim o'rin o'ynaydi. Xalqaro media, mamlakatning turizmni rivojlantirish, biznes tashkilotlarining investitsiyalari va hukumatning iqtisodiy siyosati haqida o'z ichiga olgan yangiliklar, tadbirlar va maqolalar orqali mamlakatning dunyoda rivojlanishiga qaratilgan tajribani taqdim etadi. O'zbekiston dunyo bo'ylab e'tibor qozonuvchi ommaviy sohadagi yangiliklar va ijtimoiy tarmoqlar orqali Xalqaro makonda tasvir etiladi. Mamlakatimiz katta iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar o'tkazib kelayotgan davrlarda, ochiq, demokratik va inkluziv moddada milliy imijini yaratishga qaratilgan ishlar bilan shug'ullanmoqda.

O'zbekistonda ko'plab xalqaro makonlar, ko'rsatkichlar, ro'yxatlar tuzilgan. Bu qatorda BBC, CNN, The New York Times, Forbes, Bloomberg, National Geographic, va boshqa ko'plab yetakchi xalqaro media kompaniyalari kiritiladi. Shu bilan birga, O'zbekistonda xalqaro tashkilotlar kabi Dunyo Banki, BMT, UNESCO, UNDP, UNICEF va boshqalar xalqaro tashkilotlar bilan qatnashish orqali mamlakatimizning dunyo bo'ylab tanimagan yo'nalishlarini rivojlantirishga va yangi ko'plab hamkorliklar yaratishga intilmoqda.

O'zbekistonning 270 dan ortiq turistik obyekti bor va ularning ko'p qismi, uning turizmga mos keladigan tabiiy yoki tarixiy obyektlardir. Bular orasida, Sharqiy

Osiyodagi eng katta suv manbasini o'z ichiga olgan Qoraqalpog'iston Respublikasi va uning Guldursun qal'asi, Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlari, Farg'ona vodiysi va ko'p yillik ob-havo xavfli kuzatish safarlarini o'z ichiga olgan Zomin, Chimyon va Bildirsoy tog'lari kabi joylar keltirilishi mumkin.

Boshqa mamlakatlarga nisbatan, O'zbekiston turizm sanoati hali yanada rivojlanishi mumkin. Bugungi kunda, turizm sohasida rivojlanishni qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston hukumatining olib borilayotgan ko'p yo'nalishlar, shuningdek, xususan, sayohat tashkilotlari uchun yagona turist viza tizimi va turli xil innovatsion texnologiyalarni joriy qilishni maqsad qilgan "Uzbekistan Open for Tourism" ("Sayohatga ochiq O'zbekiston") dasturi kabi turizmga qiziqish ko'paytiradigan chora-tadbirlarni o'tkazishni rejalashtirishdir. Xalqaro maydonlarda O'zbekiston imiji, bir qancha faktorlarga asoslanadi, masalan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa asosiy sabablarga. O'zbekiston mamlakati, dunyodagi boshqa davlatlar kabi, o'zining o'ziga xos imijiga ega. Bu imijiga xalqaro munosabatlar va media tasir qiladi, bundan tashqari, O'zbekiston qonuniy huquq tizimi, davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayot, yoshlar va o'qituvchi kadrlar, sport va turizm sohasi kabi turlarida ham o'zining imijiga ega[5].

O'zbekistonning imiji, o'zining geografik joylashuvi, bog'liqlik va markaziy Osiyo hududidagi ahamiyati, rivojlanish potentsiali va davlat boshqaruvining muvaffaqiyati kabi sabablarga asoslanadi. O'zbekistonning geostrategik o'rni, Chet el va oliy o'quv yurtlaridan kelgan talabalar va konsalting xizmatlari kabi turli xalqaro tashkilotlar tomonidan o'ziga xos ahamiyatni beradi. Shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy hayoti, turizm, sport va madaniyati, ayniqsa, asosiy tarixiy va madaniy merosining mavjudligi va uning asrlar davomida xalqaro olqishlarni jalb etganligi xalqaro maydonlarda o'zining imijiga qo'shimcha ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, O'zbekistonning siyosiy islohotlari va iqtisodiy rivojlanishi ham xalqaro maydonlarda mamlakatning imijiga tasir ko'rsatadi. O'zbekiston, ko'plab yillik islohotlar va iqtisodiy rivojlanish loyihalarini amalga oshirish orqali, ochiq investorlarini jalb etish, xorijiy investitsiyalarni oshirish, sodiqlik va inflatsiya darajalarini pastga olib tushirish, innovatsiyalar va texnologiyalar sohasida rivojlanish kabi muhim yo'nalishlarda yuksak yutuqlarga erishib kelmoqda.

Mamlakatimizning imkoniyatlari, qiziquvchanliklar, g'ayratli hokimiyati va o'zaro hamkorlikni o'z ichiga olgan oqilona siyosatining natijasida, O'zbekistonning Xalqaro makonda tasviri o'zgarib kelayotgan bo'lib, mamlakatimizning yanada ko'proq yaxshi tashvish va e'tibor qozonishi kutilmoqda. Xalqaro makonlar, O'zbekistonning rivojlanishi va o'zaro hamkorlikni oshirishga qaratilgan strategik

tashkilotlardir. Xalqaro makonda O‘zbekiston imijini yaratish, O‘zbekistonning dunyo bilan aloqalarini oshirish va ularga o‘zaro aloqalar o‘rnatishga intilishni maqsad qiladi. Mamlakat imijini oshirish, ya'ni mamlakatning imijini oshirib ko‘proq insonlar, moliya va biznesni jalb qilishni maqsad qiluvchi turli xil faoliyatlar tizimini ishlab chiqish, ya'ni sanoat, turizm, xizmatlar va boshqa sohalarni osonlashtirish va yangiliklar o‘zgartirishdir.

Mamlakatning imijini oshirishning asosiy sabablari, ularning turlari va shakllari bor. Biroq, o‘z davlatlarini yuksalishini istagan hamma mamlakatlar uchun boshqa mamlakatlardan nimalari o‘rganish, ta'lim olish va ularning yagona huquqiy manbalari va tajribalari bilan foydalanish lozim. Shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik tashkil etish kerak, ular bilan ishlab chiqilgan projelarga jalb qilish va ularga qatnashish yordamida, shuningdek, biznes kuni va ko‘rsatkichlari, biznes huquqi va investorlar uchun qonunlarni o‘zgartirish, xususiy investorlar uchun soliq to‘lovlarini kamaytirish hamda sanoat, turizm va boshqa sohalarda takomillashtirish muhimdir.

Hozirgi kunda, dunyo bo‘ylab davlatlar o‘zlarining imijini oshirish uchun turli xil vositalardan foydalanishadi. Bunda, yangiliklarni yuqori samarali ko‘rinishda taqdim etish, qayta tahlil qilish va katta tajribalarni qo‘llash zarurdir. Shuningdek, mamlakatning imijini oshirish, turizm sektori bo‘yicha muhimdir. Mamlakatning turizmga qo‘shilishini oshirish, qulay sharoitlar yaratish, muhim obyektlar va joylarni namoyish etish, xizmatlar va qulayliklar tizimini osonlashtirish va turizm sohasida xalqaro manbalarni jalb qilishni o‘z ichiga oladi.

Mamlakat imijini oshirish, davlatning birinchi darajadagi vazifalari orasida keladi. Mamlakat imijining oshirilishi, davlatning mustaqilligini, tarixini, milliy taraqqiyotni o‘z ichiga oladi va xalqning o‘ziga maxsus sifatlarini ifoda etishi bilan bog‘liq. Bu esa, davlatning xalqaro va lokal tashkilotlar bilan tashkil etilgan hamkorliklari, turizm, investitsiyalar, diplomatiya va boshqa ko‘plab sohalardagi faoliyatlari orqali amalga oshirilishi mumkin.

XULOSA

Mamlakat imijini oshirish uchun bir necha usullar mavjud. Misol uchun, mamlakatning xalqaro tashkilotlar bilan tashkil etilgan aloqalari, yangiliklar portallari va ijtimoiy tarmoqlar orqali yuritilishi mumkin. Bunday ko‘rsatkichlar orqali mamlakatning sifatli yuzini dunyoga namoyish etish mumkin. Xususan, turizm, mamlakat imijini oshirish uchun bir qancha asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Turizm sifatli xizmatlar, ko‘plab turistik obyektlar, musiqa va milliy adabiyot, oziq-

ovqatlar, madaniyat va tarixiy obyektlar kabi ko'rsatkichlar orqali mamlakatning sifatli yuzi ko'rsatilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Барабаш В. В., Бордюгов Г. А., Котеленец Е. А. Образы России в мире: учеб. пособие. М.: АИРО XXI, 2011. 296 с.

2. Важенина И. С. Имидж и репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. 2006. № 6. С. 82-98.

3. Глинская И. Ю. Формирование имиджа России в контексте глобальных процессов. М.: РАГС, 2009. 149 с.

4. Липпман У. Общественное мнение. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

5. https://api.scienceweb.uz/storage/publication_files/1891/4183/6384674e84758_1-209_II%20qism.pdf

6. Психологический лексикон: энциклопедический словарь: в 6-ти томах / ред.-сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского. М.: ПЕР СЭ, 2005. 251 с.

7. <http://vietnam-times.ru/news/culture/vetnam-dorozhit-kulturnymi-svjazjami-s-rossiej/> (дата обращения: 31.05.2016).

ЁЛҒОН АХБОРОТ ТАРҚАТИШНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Ирода Муллажоновна

Тошкент вилояти Пискент тумани 40 мактаб бошланғич синф ўқитувчиси, Халқ маорифи аълочиси, “Шухрат” медали соҳибаси

Аннотасия. Ушбу мақолада ёлгон ахборот тарқатишнинг зарарлари хусусида муқаддас манбаларда келтирилган ҳикоялар ёрдамида таснифланади. Шунингдек, Шунингдек, мазкур мақола мавзусига доир илмий ва расмий адабиётлар атрофлича таҳлил қилиниб мавжуд муаммо юзасидан таклифлар келтирилади.

Калит сўзлар: ёлгон ахборот, фейк, оммавий ахборот, ахборот уруши.

Abstract. This article describes the harms of spreading false information using stories from sacred sources. Also, the scientific and official literature on the topic of this article is thoroughly analyzed and suggestions are made regarding the existing problem.

Key words: false information, fake, public information, information war.

КИРИШ

Улуғ мутафаккир Абу Райхон Беруний меросидаги айрим фикрларга эътиборни қаратмоқчимиз. Аллома бундан минг йил бурун "Хабар берувчилар сабабли ростлик ёлгонлик тусини олади"- деб ёлгон ахборот бериш заралари ҳақида фикр билдирганди. Бу ОАВ тилида "Фейк" деб аталмоқда. Фейк – инглизча “fake” сўзнинг аналоги бўлиб, замонавий тилшуносликда кўпинча икки хил: “trick” – қув, айёр, алдов, ясама, сохта деган маъноларда қўлланади, шу билан бирга баъзан “swindle” – ҳазил, шўхлик, хушчақчақлик деган маъноларни ҳам ифода этади.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ ВА МЕТОДЛАР

Турли манбаларга мурожаат қилганда “фейк” сўзининг йигирмадан ортиқ истилоҳи борлигига гувоҳ бўлдик. Сохта, ёлгон, қалбаки, ҳақиқий эмас, бўхтон, алдоқчи, уйдирма, нохолис, сунъий, уюштирилган, айёр, чалкаш, қутку, найранг, иғво, хийла, чалғитиш каби сўзлар ана шулар жумласидандир. Кенг маънода fake news – бор нарсани кўрсатишга қаратилган ҳар қандай қалбаки, сохта янгиликлар, ғийбат, уйдирма, ташвиқот ва махфий-яширин қоидалар

аралашмасидан иборат. Бу ҳодиса ошкор этиш осонроқ бўлган азалдан мавжуд ёлғон ахборотдан кўра хавфлироқдир. “Фейк янгиликлар” ёлғон-яшиқ хабарлар тарқатишдан келиб чиқади, бироқ бу ҳодисанинг янгилиги зарар келтиришга астойдил уринишдан иборатдир. Ахборот имкониятлари уни чексизликка дахл этади. Асоссиз, уйдирма хабарларни тарқатишдан мақсад кимдир ёки нимандир ёмонлаб кўрсатиш, нотўғри, сохта ахборот тарқатиш орқали ахборот истеъмолчилари орасида, аудиторияда муайян ташкилот, идора, давлат арбоби, сиёсий шахс, таниқли одамларга нисбатан ишончсизлик пайдо қилишдир.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

Сўзлашув тилимизга кириб келганига ҳали унчалик кўп бўлмаган бундай янгиликлар, умуман ахборот маконини “фейк”лаштириш тушунчаси фирибгарлик, қалбакилик, алдаш сингари турли ҳаракатларни ўз ичига олади. Халқ орасида норозилик кайфиятини уйғотиш мақсадида, фитна чиқариш илинжида турли уйдирмаларни оммавий ахборот воситалари орқали тарқатадилар. XXI асрга келиб интернетнинг мислсиз ривожланиши туфайли “бутун олам бир қадам”га айланди. Эндиликда дунёнинг бир бурчагидан содир бўлган янгилик бошқа бурчагига бир неча сонияларда етиб боряпти. Ҳар куни жаҳонда саноксиз воқеа-ҳодисалар содир бўлади. Инсон ўзини ўраб турган борлиқдаги турли сигналлар таъсирини, ҳатто ОАВ орқали узатилаётган ахборотларнинг аксарият қисмини ҳам табиий қабул қилади. ОАВ шунингдек, ижтимоий тармоқлар орқали узатилаётган ҳар қандай ахборотни кўпчилик тўғри, деб ҳисоблайди. Ҳатто баъзан ўзини алдаётганини билиб туриб ҳам бунга қаршилиқ кўрсатмайди. Энг катта муаммо ҳам ана шунда. Тўғри деб қабул қилган ахборотлари нотўғри бўлиб чиқади. Биттагина сохта, ёлғон ёки уйдирма ахборот бир инсон ҳаётини буткул издан чиқариб юбориши мумкин. Шунинг учун ҳозирги шароитда сохта, ёлғон, уйдирма ахборотлар, яъни “фейк янгиликлар” масаласи замонавий журналистиканинг, қолаверса ижтимоий ҳаётнинг энг кўп муҳокама қилинадиган долзарб мавзуларидан бирига айланди. “Фейк янгиликлар” ер юзи аҳолиси, қайси қитъа, қайси мамлакатда яшашидан қатъи назар деярли ҳар бир инсон тўқнаш келиш эҳтимоли юқори бўлган фаол медиа платформадир. Хўш, у қандай платформа? Уни ким жорий этган, ким тайёрлайди, ким бошқаради? Ҳозирги ахборот алмашинуви жараёнларида “фейк янгиликлар”нинг ўрни қандай? У қандай мезонларга бўйсунди? “Фейк янгиликлар” жамият фуқароларига, омма онгига қандай таъсир кўрсатади? “Фейк янгиликлар”ни ҳаққоний ва тўғри ахборотдан ажратиш мумкинми? Жамиятни, одамларни ёлғон, сохта, уйдирма хабарлардан халос этиш учун нима

қилиш керак? Нима сабабдан “фейк янгиликлар” замонавий медиа маконнинг ажралмас қисмига айланиб қолди? Бундай саволларнинг туғилиши ўз навбатида, “фейк янгиликлар” шунчаки ахборотнинг бир тури эмас. Мустақиллик йилларида диёримиз мусулмонларининг асрий орзу умидлари рўёбга чиқа бошлади. Асосий қонунимизда эътиқод эркинлиги қафолатланди. Виждон эркинлиги тўғрисидаги қонунда эътиқод қилувчиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари белгилаб берилди. Диний ташкилотлар фуқаролик жамиятининг ажралмас таркибий қисми эканлиги эътироф этилди. Диний адабиётлар нашри йўлга қўйилди. Маънавиятимизни бойитиш учун барча шарт-шароитлар таъминланди. Афсуски, бу неъматлардан фойдалана туриб, ношукрлик қиладиган, ғанимларимиз ноғорасига ўйнайдиган, ўз юртига қарата тош отадиган нобакор шахслар ҳам йўқ эмас. Аллоҳ таоло бундай кимсаларга қандай муомала қилиш кераклигини ўз каломида келтириб, шундай дейди:

“Эй иймон келтирганлар! Агар фосиқ хабар келтирса, аниқлаб кўринглар, бир қавмга билмасдан мусибат етказиб қўйиб, қилганингизга надомат чекувчи бўлманглар[1]” (Хужурот сураси, 6).

Ҳозирги кунда дунёнинг турли давлатларида бўлгани каби бизнинг мамлакатимизда ҳам турли экстремистик, ақидапараст ва мутаассиб оқимларнинг ботил ақидаларга эргашиб, залолат ботғоғига ботиб қолган кимсаларнинг борлиги кишини ранжитади[2].

Бундан ташқари мафкуравий глобаллашув ахборот воситаларининг ривожига ва бу соҳада олиб борилаётган инқилоб билан боғлиқ. Мутахассислар фикрича, инсоният бугунги кунда янги ахборот инқилобини бошдан кечирмоқда. Турли шакл ва мазмундаги ахборотлар инсон ва жамият ҳаёти, тараққиёти ва камолотининг зарурий шартига, электрон оммавий ахборот воситалари ва турли ташкилотларнинг веб-саҳифалари эса уни тарқатишнинг муҳим бўғинига айланган[3].

Ҳисоб китоб натижаларига кўра, радио оммалашиши учун 38 йил, телевидение 13 йил, кабел телевидение 10 йил сарфлаган бўлса, бу босқични интернет 5 йилда босиб ўтди. Интернет одамлар онги ва ҳиссиётларига, тафаккур тарзига, хулқ-атворига таъсир кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга. Интернетнинг бугунги кундаги ривожига ғоявий таъсир ўтказишнинг кўламини кескин даражада ўстириб юборди. Улкан ахборот уммонида ёлғон хабарлар нисбати шиддат билан ортиб бораётган ҳозирги замонда аждодларимиз илмий меросидан самарали фойдаланиш ўринлидир. Жумладан, ҳадис мулкини султони имом Бухорий[4] 600000 га яқин ҳадисларни тўплаб улардан фақатгина 7275 та

ҳадиснигина саҳиҳ[5] деб “Саҳиҳи Бухроий[6]” тўпламига жамладилар. Ҳадис илми уламолари асосий эътиборни аввало ҳадис иснодига, сўнгра ҳадис матнига қаратганлар. Юртимиз муҳаддислари учун ҳадиснинг исноди қанчалар муҳим бўлса, ҳозирги кунимизда ахборотнинг қай даражада ишончли эканлигини билишлигимиз шу даражада муҳимдир. Шундагина турли ғоялар таъсирига тушиб қолиш, тақдим эътилоётган маълумотларга кўр-кўрона эргашишнинг олдинади. Зеро, ахборот истеъмоли маданиятига эга ёшлар, салбий ва ноҳолис ахборотлар таъсирига тушиб қолмайди, чунки уларда бундай ахборотларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий иммунитет шаклланади[7]. Муқаддас диний китобларимизда ёлғон ахборот бериш қаттиқ қораланади.

«Шак-шубҳа йўқки, Аллоҳ ёлғончи ва кофир кимсаларни ҳидоят қилмас» (Зумар сураси, 3).

Яъни, Аллоҳ ёлғончи ва кофир кимсани ҳидоятга муваффақ қилмайди, ҳақ динга йўллаб қўймайди.

«Ёлғон сўзларни ҳам фақат Аллоҳнинг оятларига иймон келтирмайдиган кимсаларгина тўқирлар. Ана ўшалар ёлғончидирлар» (Наҳл сураси, 105).

Яъни, Аллоҳга ва оятларига иймон келтирмаган кимсагина У зот шаънига ёлғон тўқийди. Чунки у азобга дучор бўлишидан кўркмайди. У ҳақиқий ёлғончидир. Ёлғон гапириш улкан жиноят бўлгани боис, мўмин унга яқинлашмайди.

«Албатта, Аллоҳ ҳаддан ошувчи, ёлғончи кимсаларни ҳидоят қилмас» (Фофир сураси, 28).

Яъни, Аллоҳ ҳаддан ошиб залолатга ботган ва У зот шаънига ёлғон тўқийдиган кимсани ҳидоятга, иймонга муваффақ қилмайди.

Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу айтадилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ростгўйликни маҳкам тутинглар. Зеро, ростгўйлик эзгуликка йўллайди, эзгулик эса жаннатга бошлайди. Киши рост гапириш ва ростгўйликка интилишда давом этаверади, натижада Аллоҳ ҳузурида ростгўй деб ёзилади. Ёлғончиликдан сақланинглар. Зеро, ёлғончилик фожирликка (гуноҳкорликка), фожирлик эса дўзахга бошлайди. Банда ёлғон гапириш ва ёлғончиликка интилишда давом этаверади, ниҳоят Аллоҳ ҳузурида ёлғончи деб ёзилади», дедилар» (Бухорий, Муслим, Термизий ривояти).

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу айтадилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Мунофиқнинг аломати учта: гапирса ёлғон гапиради, ваъда берса, устидан чиқмайди, омонат қўйилса, хиёнат қилади» (**Муттафақун алайҳ**). Абдуллоҳ ибн Амр розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кимда тўрт хислат бўлса, у ҳақиқий мунофиқ

бўлади. Кимда улардан бири бўлса, то уни тарк этмагунича унда мунофиқликнинг бир хислати бўлади: омонат қўйилса, хиёнат қилади, гапирса, ёлғон гапиради, аҳд қилса, (аҳдида) турмайди, хусуматлашса (тортишса), фожирлик қилади», дедилар» (**Бухорий, Муслим ривояти**).

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тушлари ҳақидаги ҳадиси шарифда шундай дейилган: «Сўнг орқаси билан чалқанча ётган бир кишининг ёнига келдим. Тепасида темир чангак кўтарган бошқа биров турарди. Шу пайт у (ётган кимса) юзининг бир томонига яқинлашди-да, юзини бурнини ва кўзини энсасигача йиртиб ташлади. Сўнгра нима қилган бўлса, шуни қилди. Бу томонидан бўшамай туриб, нариги томони тузалиб қолди. Сўнг яна у томонга ўтиб, биринчи сафар қилган ишини қила бошлади. Мен: «Субҳоналлоҳ, бу нима?» деб сўраган эдим, «Юр, кетдик», дейишди. Кейин икки фаришта Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга буни изоҳлаб: «Энди, юзи энсасигача, юзи, бурни ва кўзи энсасигача йиртилаётган кишига келсак, у эрталаб уйдан чиқиб, уфқларгача етадиган даражада кўп ёлғон гапирадиган кимсадир», дейишди» (**Бухорий ривояти**).

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Уч тоифа одамга қиёмат кунида Аллоҳ гапирмайди, уларни (гуноҳларидан) покламайди, уларга (раҳмат назари билан) қарамайди ва уларга аламли азоб бўлади. (Улар): зинокор қария, ёлғончи подшоҳ ва мутакаббир камбағал» (**Муслим, Насоий ривояти**).

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Одамларни кулдириш учун ёлғон гапирадиган кимсага вайл бўлсин, вайл бўлсин, вайл бўлсин» (**Абу Довуд, Термизий ривояти**).

Ҳадиси шарифлардан бирида: «Мўминнинг табиатида хиёнаткорлик ва ёлғончиликдан ташқари ҳар қандай хислатга мойиллик бўлиши мумкин», дейилган (**Баззор, Абу Яъло ривояти**).

Навос ибн Самъон розияллоҳу анҳу айтадилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Биродаринг сени тасдиқлаб деб турганида, унга ёлғон гап айтишинг катта хиёнатдир», дедилар» (**Аҳмад ривояти**).

Ибн Масъуд розияллоҳу анҳу айтган эканлар: «Банда ёлғон гапириш ва ёлғончиликка интилишдан тўхтамайди, ниҳоят унинг қалбида қора доғ пайдо бўлади. Бориб-бориб қалби батамом қораяди ва Аллоҳ наздида ёлғончилардан деб ёзилади».

Ёлғон қасам ичиш ёлғон гапиришдан ҳам ёмонроқдир. Аллоҳ таоло мунофиқлар ҳақида хабар бериб бундай дейди:

«Яна улар (ўзларининг мунофиқ эканликларини) билиб турган ҳолларида («Бизлар мусулмонлармиз» деб) ёлғон қасам ҳам ичурлар» (Мужодала сураси, 14).

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам айтганларки: «Уч тоифа одамга қиёмат кунида Аллоҳ гапирмайди уларга (рахмат назари билан) қарамайди, уларни (гуноҳлардан) покламайди ва уларга аламли азоб бўлади: Саҳрода ортиқча суви бўла туриб уни йўловчиларга бермайдиган кимса; асрдан сўнг аслида ундай бўлмаса-да, ўзи уни фалон нархга олганига ишонтариш учун Аллоҳнинг номи билан қасам ичиб матосини сотган кимса; амирга мол-дунё илинжида байъат берган, шунинг учун агар унга хоҳлаган нарсасини бериб турса, аҳдига вафо қилиб, бермай қўйса, аҳдини бузадиган кимса» (Бухорий, Муслим ва бошқалар ривояти).

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: “Киши икки кўзи кўрмаган нарсаларни кўрсатиши - ёлғонларнинг ёлғонидир (энг катта уйдирмадир)” дедилар (Бухорий ривояти).

Яъни, киши тушида ҳеч нарса кўрмаган бўлса-да, уни кўрдим, буни кўрдим, дейиши ғирт ёлғондир.

Мусулмон киши яхши-фойдали сўзларнигина сўзлаб, бекорчи, фойдасиз сўзлардан тилини тийиши лозим. Зеро, сукут сақлаш саломатлик бўлиб, саломатликка бирон нарса тенг келмайди. Чунки Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: “Кимки Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган бўлса, яхши гап гапирсин ёки сукут сақласин», деганлар (Мутафакқун алайҳ). Абу Мусо розияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: “Ё Расулulloҳ, қайси мусулмон афзал?” деб сўраган эдим, «Кўли ва тилидан мусулмонлар саломат бўлган киши», дея жавоб бердилар” (Бухорий, Муслим ва бошқалар ривояти). Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: “Бир банда эътиборсизлик қилиб бир сўзни айтади-да, у сабабли дўзахга машриқ ва мағриб орасидан узоқроқ масофага қулайди” (Бухорий, Муслим ривояти). Билол ибн Ҳорис Музаний розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам: «Бир киши Аллоҳни рози қиладиган бир сўзни айтади-да, у сабабли Аллоҳ таолога учрашадиган кунигача унга розилигини ёзиб қўяди. У сўзининг бу даражага етишини ўйлаб кўрмаган бўлади. Яна бир киши Аллоҳни ғазаблантирадиган бир сўзни айтади-да, у сабабли Аллоҳга учрашадиган кунигача унга ғазабини ёзиб қўяди. Сўзининг бу даражага етишини у ҳам ўйлаб кўрмаган бўлади», дедилар» (Молик, Термизий ривояти).

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида Сўфи Оллоёрнинг машхур сўзларига эътибор қаратамиз:

**Ақида билмаган шайтона элдир,
Агар минг йил деб қилса, елдир.
Уялма маърифатни ўрганурдин
Танур жойинг бўлур, қолсанг танурдин[8].**

Яъни ақида билмаган кимсада шайтондан ҳимоя қиладиган энг муҳим восита бўлмайди. Шайтон бундай ҳимоясиз кимсани ўз ёлфонлари сари етаклаб кетаверади. Шайтонга эргашган кимсанинг эса ўзича ибодат деб қилаётган нарсалари беманиликдан бошқа нарса бўлмайди. Шунинг учун ҳам маърифат тўғрисидаги соф эътиқодни ўрганишга астойдил ҳаракат қилишлик лозимдир. Бу борада давлатимиз раҳбари халқаро террорчилик ва экстремизм асосида, бошқа омиллар билан бир қаторда, жоҳиллик ҳамда тоқатсизлик ҳам ётганини БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясининг юксак минбаридан туриб алоҳида айтиб ўтди. Шу боис инсонлар онги учун кураш асосий вазифадир. Биринчи навбатда, ёшлар тафаккурини эгаллаб олиш талаб қилинади. Чунки экстремистик фаолият ва зўравонлик билан боғлиқ жинойтларнинг аксарияти 30 ёшга етмаган ёшлар томонидан содир этилмоқда. “Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ”, деган эди Президентимиз Шавкат Мирзиёев. Фикримизни Пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг ҳадислари қуйидаги ҳадислари ила яқунлаймиз. Абу Хурайра (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади: Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам): “Ким Аллоҳга ва охират кунига имон келтирган бўлса, яхши гап айтсин, ё бўлмаса жим турсин[9]”, дедидилар. Хулоса қилиб айтганда "фейк" хабарларни тарқатиш муқаддас динимизда қолаверса қонун ҳужжатларида шунингдек, бадий адабиётларда қаттиқ қоралади ва уни олдини олиш хусусида бир қанча таҳлили фикрлар келтирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Хужурот сураси, 6 оят. –Т: Тошкент ислом институти, 2012. – Б. 200.
2. Тўлипов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. –Т: Мовароуннаҳр, 2017. – Б. 9.
3. Тўлипов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. –Т: Мовароуннаҳр, 2017. – Б. 79.
4. Жўраев О., Муҳиддинов А.. Мутафаккирлар. –Т: Мовароуннаҳр, 2011. – Б. 39.
5. Санади росулуллоҳгача етган ҳадислар тўплами Илмий-амалий анжуман 2017 й. Т.: ТИУ Б-55

6. Санади росулуллоҳгача етган ҳадислар тўплами. Илмий-амалий анжуман 2017 й. Т.: ТИУ Б-25
7. Юсупов О., Ғофуров У. Диний мутаассиблик: моҳият, мақсадлар ва олдини олиш йўллари. –Т: Мовароуннаҳр, 2013. – Б. 127.
8. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. –Т: Ўзбекистон, 1991. – Б. 70.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Дин насихатдир. –Т: Ҳилол нашр, 2006. – Б. 70.

TALABALARNING AXBOROT SARALASH QOBILYATINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Usmonov Otabek Muzaffarovich

O‘ZDJTU, Media va kommunikatsiya fakulteti talabasi

Annotasiya. Ushbu maqolada talabalarning axborot saralash qobiliyatini shakllantirish, feyk xabarlarining kelib chiqishi, insonga, jamiyatga ta’siri hamda soxta xabar tarqalishining oqibatlari haqida so‘z boradi. Shuningdek, mazkur maqola mavzusi yuzasidan o‘zbek hamda jahon ilmiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlar umumlashtirilib, taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, feyk, veb-saytlar, omma, fishing, moddiy manfaat, siyosiy manfaat.

Abstract. This article talks about the formation of students' ability to sort information, the origin of fake news, the impact on people and society, and the consequences of the spread of fake news. Also, the opinions presented in the Uzbek and world scientific literature on the topic of this article are summarized, suggestions and recommendations are presented.

Key words: Social networks, fake, websites, public, phishing, material interest, political interest.

KIRISH

XX asrdagi yadro poligonlar XXI asrga kelib o‘z o‘rnini mafkuraviy poligonlarga bo‘shatib berdi. Natijada, yer yuzida geosiyosatda gegemonlikka intilayotgan davlatlararo “axborot siyosati” degan tushuncha paydo bo‘ldi.

“Bugungi kunda dunyoning taqdiri yadro jomadonidagi tugmachani emas, mikrofon tugmachasini bosish bilan hal etiladigan bo‘lib qoldi”, - deb yozadi jurnalist Faxriddin Nizom o‘zining “Yangilanish an’anasi” nomli asarida. Darhaqiqat, harbiy poligonlar mafkuraviy poligonlarga o‘z o‘rnini bo‘shatib berayotgan ushbu davrda dunyo mamlakatlari umuminsoniy va milliy manfaatlar sintezlashgan strategiya asosida xalqaro maydonlarda harakatlana boshladi. Ogohlik, axborotga egalik qilish yoki uni boshqarish har qanday harbiy tadbirga qaraganda muhimroq ahamiyat kasb etadigan bo‘lib qoldi.

Bu esa jurnalistikaning tom ma'nodagi to'rtinchi hokimiyat darajasiga ko'tarilishini talab qilayotgan real voqelikdir. Millatlar va mintaqalararo munosabatlarda diplomatik doira vakillari qatorida jurnalist kadrlarning muhim o'rni borligi endilikda inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir[1].

Hozirgi kunda axborotga bo'lgan talab juda yuqori. Axborot almashinuv jarayoni esa kundan kunga takomillashib borayotgani hech birimizga sir emas. Axborotga egalik qilish va uni tarqatish bugungi kunga kelib o'zida juda katta maydonni yaratdi.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODLAR

Axborot o'zi nima? Axborot arabcha "xabar" so'zidan olingan bo'lib, "darak", "ma'lumot", "ovoza" degan ma'nolarni anglatadi[2]. Shu jumladan, axborot deganda biror kimsa, narsa yoki hodisa haqida darak, ma'lumot berish, bildirish, uni muayyan vositalar yordamida yetkazish yoki ovoza qilish tushuniladi[3]. Axborot orqali insonlarning ongini, mafkurasini o'zgartirish mumkin. Axborot orqali insonlarning dunyoqarashini boshqarish mumkinligi yaqqol ayon bo'lmoqda. Dunyoni axborot boshqaradi degan gap haqiqatga aylanib bormoqda. Axborotga egalik qilish va uni yetkazish talabga aylanib borayotgan bir pallada axborot maydoni tobora kengayib bormoqda. Axborot turlari ortib borishi natijasida axborotning ko'rinishlari ham tubdan o'zgarimoqda. Axborot tarqatish manbayi sifatida foydalaniladigan internet tizimi turli xil tasdiqlangan va tasdiqlanmagan axborotlar bilan to'la. Aynan bu vaziyatda axborot qabul qiluvchilarda axborot olish madaniyati va tahlil qila olish qobiliyatini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Buning uchun jamiyat axborotlashgan bo'lishi talab etiladi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Axborotlashgan jamiyat qanday bo'ladi?

Jamiyatning axborotlashuvi – bu ma'lum bir davlat yoki jamiyatda axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi natijasida sodir bo'ladigan holat[4]. Jamiyatning axborotlashgan bo'lishi uchun avvalo jamiyatda axborot texnologiyalari rivojlanishi va talablarga javob berishi lozim. Axborotlashgan jamiyatda axborotning kirib kelish oqimi erkin bo'ladi. Bu esa milliy mafkuraga ta'sir etish barobarida birqancha ma'naviy tahdidlarni ham tug'diradi.

Har qanday qurolli urushlarning boshlanishida axborot jarayonining ta'siri mavjud. Axborotning xuruji esa urushlarning birinchi qadamidir. Axborot xavfsizligini ta'minlashning bugungi kunda dolzarbligi shu holat bilan belgilanadi. Insoniyat

“axboriy jamiyat” deb atalmish yangi bir davrga qadam qo‘yayotgan ekan, axborot xavfsizligini ta‘minlash har doimgidan ham zarur[5].

Axborot iste‘moli madaniyatini shakllanishi davomida odamlarda axborotni saralab olishda bilim va qobiliyatni qo‘llanishi tushuniladi. Mazkur jarayonda axborotlar kerakli va keraksiz kabi turlarga bo‘linib tahlil qilinadi. Tasdiqlangan ma‘lumotlarni qabul qilish jarayoni tezlashadi. Axborotning iste‘mol madaniyati bo‘lmagan jamiyatda esa turli tahdidlar va notinchliklar vujudga keladi. Chunki axborot – bu kuch. Undan yaxshilik va yomonlik maqsadlarida foydalanish mumkin.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayonida salbiy va ijobiy holatlar kuzatiladi va bu milliy mafkuraga hamda milliy madaniyatga ta‘sir o‘tkazmay qolmaydi. Mamlakatimizda axborot sohasini isloh qilish, axborot va so‘z erkinligini ta‘minlash masalasida keng ko‘lamli ishlarning amalga oshirilishi tahsinga sazovordir. Axborot sohasini rivojlantish, so‘z erkinligini ta‘minlash, erkin axborot olish, tahrirlash, tarqatish huquqlari va OAV vositalari fa‘oliyatini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi moddalarini bilan mustahkamlangan. Axborot sohasida erkin faoliyat olib borishni ta‘minlashda “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi va boshqa jami 20 dan ortiq axborot sohasida qonunlar, 50 dan ortiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni va Qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarorlari va 300 dan ortiq idoraviy qonunosti hujjatlari qabul qilingan.

Xavfsizlik nima? Axborot xavfsizligini ta‘minlash nima uchun kerak?

Xavfsizlik– uzoq davom etadigan, turli baxs munozaralar mavzusi bo‘ladigan abstrak kategoriya emas, balki vujudga kelgan iqtisodiy, harbiy, diplomatik, madaniy va ijtimoiy munosabatlar keng rivojlanayotgan bir davrda dunyoqarashga aylanishi doim bo‘lgan ilmiy masalalardan biri hisoblanadi[6]. Bugungi kunda barcha sohalarda axborot texnologiya vositalaridan foydalaniladi va aynan xavfsizlikni ta‘minlash yuqori o‘rinda turadi. Axborot xavfsizligini ta‘minlashda mexanizmlarning ishlab chiqilishi va tadbiriq etilishi axborot xavfsizligini kuchaytiradi. Axborot xavfsizligi sohasida to‘g‘ri siyosat olib borish muhim ahamiyat kasb etadi va bunday siyosat mamlakat miqyosida yagona bo‘lishi zarur. “Xavfsizlik bo‘linmaydi” degan tushuncha aynan shunday siyosatda o‘z aksini topadi. Tabiiyki, bunday xavfsizlikni davlat apparati olib boradi va ta‘minlaydi.

Axborot xavfsizligini ta‘minlashning eng to‘g‘ri yo‘li – axboriy madaniyatni tarbiyalashdir. Aynan bugungi kunda axborot maydonining kengayishi axborot sohasida turli xil yangiliklarni va ixtirolarni keltirib chiqarmoqda. Axborot sohasidagi

tizimlarni buzish, tarqatish sohasida turli xil dasturlardan, kompyuter va aloqa viruslaridan foydalanish avj olgan. Axborot sohasidagi tahdidlarning ko'pligi bu sohada izlanishlarning davomiy bo'lish kerakligini ochib bermoqda. Axborot siyosatini olib borishda, axborotlashtirish jarayonida ehtiyotkor bo'lish kerakligini ko'rsatib bermoqda. Axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha xalqaro va milliy normativ hujjatlar mavjud. Bu hujjatlar axborot siyosati sohasida erkin bo'lishni ta'minlashda axborot muhitni shakllantirishda amaliy vazifani bajaradi. Mazkur hujjatlar qatorida:

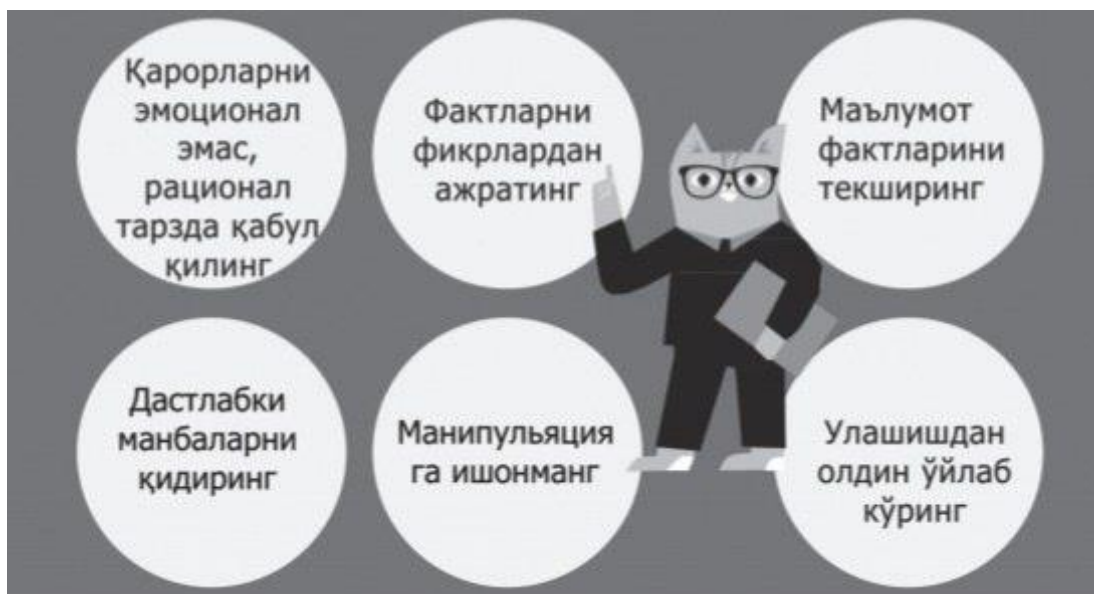
- a) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (VII va XV boblari);
- b) "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi (1996-yil 26-dekabr) va "Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to'g'risida"gi (1997-yil 24-aprel) Qonunlar;
- c) "Axborot erkinligi prinsip va kafolatlari to'g'risidagi" Qonun (2002-yil 12-dekabr);
- d) "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish" konsepsiyasi (2010-yil 12-noyabr)- mavjud.

Konstitutsiyamizning 29-moddasi va 67-moddalarida axborot va so'z erkinligi, OAVning mustaqilligi belgilab qo'yilishi bilan bir qatorda Qonunda belgilangan cheklashlar bundan mustasnoligi va OAV o'zlari berayotgan axborot haqqoniyligiga tegishli tarzda javobgar ekanliklari belgilab berilgan. Bu esa, demokratiyaning asl mohiyatini ko'rsatuvchi belgilardan biri, chunki "demokratiyani hamma narsani qilish mumkin deb" tushunish xato bo'ladi. Axborot tarqatish sohasini isloh qilishda bir qator ishlar amalga oshirilgan. Dastlab 2002-yil O'zbekiston pochta va telekommunikatsiya agentligi o'rniga Aloqa va axborotlashtirish agentligi tuzildi. 2012-yil 16-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi. Bugungi kunda internet tizimida turli tasdiqlanmagan axborotlar tarqalishi oqibatida ko'plab muammoli vaziyatlar kelib chiqmoqda. So'nggi yillar davomida sohada fakenews degan hodisa kirib keldi va ko'pchilikning qiziqishni jalb etdi. Ommani chalg'itish, noto'g'ri yo'lga boshlash, moliyaviy yoki siyosiy foyda ko'rish maqsadida ma'lum bir axborotning soxtalashtirilish yoki ijtimoiy tarmoqlar va an'anaviy OAV orqali xabarlarining tarqalishi "fakenews" deyiladi[10]. Faktcheking – OAVda chop etilishidan oldin dalil va faktlarni tekshirish uslidir. Faktcheking funksiyasi Google News yangiliklar agregatorida ishga tushirilgan. Yolg'on ma'lumotlarni google emas boshqa kompaniya tekshiradi. Natijada ko'plab tasdiqlanmagan deb hisoblangan axborotlar ijtimoiy tarmoqdan o'chirib yuborilgan. Talabalarda axborot saralash qobiliyatini shakllantirish

faktlarni tekshirish orqali amalga oshiriladi. bu bo'yicha bir nechta tavsiyalar mavjud [11]:

1. Ijtimoiy tarmoqda foydalanuvchining sahifasi qachon ochilganligini tekshiring.
2. Foydalanuvchining faolligini o'rganing.
3. Foydalanuvchining boshqa ijtimoiy tarmoqdagi sahifalarini izlang.
4. Yangiliklarni yuklab olgan, nashr qilgan inson bilan bog'laning.
5. Foydalanuvchining siz bilganlar bilan gaplashayotganini solishtiring
6. Qayerda joylashgani haqidagi ma'lumotlarni solishtiring.
7. Tasvir bo'yicha qayta qidiruvdan foydalaning
8. EXIF fotosurat ma'lumotlarini tekshiring.

Feyklarni aniqlash bo'yicha qoidalar

Faktchekingni bilish uchun zarur bo'lgan bazaviy qoidalar bor va bu qoidalarga rioya qilish zarur [12].

1. Dasrlabki manba va bir qancha mustaqil manbalardan olingan ma'lumotlar tasdig'ini izlang.
2. Qarama –qarshi bo'lgan tomonni surishtirib ko'ring.”
3. “FEYK”larni aniqlashga harakat qilib ko'ring.
4. Feyklarning aniqligi shov-shuvli xabardan ham muhimroq ekanligini esingizda tuting.
5. Ijtimoiy tarmoqlardan ehtiyorkorona foydalaning.

XULOSA

Statistik ma'lumotlarga qaraganda feyk xabarlarining tarqalishi kundan kunga avj olib bormoqda. Buning natijasida odamlarning rasmiy axborotga bo'lgan ishonchi kundan – kunga tushib ketmoqda. Feyk axborotning tarqalishi juda tez va odamlarning unga ishonish ehtimoli 70% dan yuqori. “Har bir inson o‘z shaxsiy fikriga ega bo‘lish huquqiga ega, ammo o‘z shaxsiy faktlariga ega bo‘la olmaydi. Har kim erkin fikrlash, e‘tiqod va erkin axborot olish(axborot olish, tahrirlash va tarqatish) huquqiga ega. Bu O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan mustahkamlab qo‘yilgan, ammo har qanday tasdiqlanmagan va jamiyat o‘rtasida nizoli vaziyatlar keltirib chiqaradigan har qanday axborotga qonun oldida javobgarlik belgilangan. Oliy ta‘lim tizimida aynan axborot olish va axborot tarqatish madaniyati bo‘yicha darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarining kamligini aynan bu sohani chuqur o‘rganib chiqish yo‘lida kamchiliklardan biridir. Axborot saralash madaniyatini shakllantirish barobarida jamiyatda yolg‘on ma‘lumotlar sonini kamaytirish mumkin. Buning uchun albatta axborot iste‘moli madaniyatini shakllantirishimiz va axborot olishda ishonchli manbalardan foydalanishimiz zarur. Feyk yangiliklar shunchaki axborotning bir turi emas balki bugungi kunda nazariy va amaliy mohiyatni kasb etadigan hamda tadqiq qilishni talab qilinadigan ma‘lumot turi sifatida tushunilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammadsiddiqov M.M. Xalqaro mintaqashunoslik; Toshkent-2017: 18-bet.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 4.J. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. –B.370.
3. Yaxshilikov J.Y., Muhammedov N.E, “Milliy g‘oya va mafkura”, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi “Fan” nashriyoti. 2015.B.140.
4. Amirov D.M., Atajonov A.Y. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug‘ati. Qayta ishlangan, to‘ldirilgan ikkinchi nashr. O‘zbekistondagi vakolatxonasi, 2010.-B.178.
5. MUITOV D. Geosiyosat va jurnalistika T.:Toshkent “Turon-Iqbol” nashriyoti, 2014. –B.97.
6. Xavfsizlikning metodologik asoslari.R.Samarov.T.:Akademiya nashriyoti. 2010.B.221-222.
7. Qosimova.N.S. Ziddiyatli vaziyatlarda jurnalistika. O‘quv qo‘llanma. – T.,___.2019 yil. 157-bet
8. Muratova.N.F., Alimova.G.B. Fake News: Mediada dezinformatsiya. Toshkent. “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi“-2020 yil.

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	
	<p>ИНТРОГРЕССИВ ТИЗМАЛАРДА ВЕРТИЦИЛЛЁЗ ВИЛТ (VERTICILLIUM DAHLIAE KLEB.) БАРДОШЛИКНИНГ ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ</p> <p><i>Намазов Шадман, Туримбетов Муратбай, Матёкубов Сухроббек, Жуманазарова Гумусой, Қутлимуродова Зухра</i></p> <p>Page No.: 4-8</p>
2	
	<p>YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISHNING BARQAROR IQTISODIY O‘SISHNI TA’MINLASHDAGI TUTGAN O‘RNI</p> <p><i>Erkinov Davronbek, Kadirov Ulug‘bek</i></p> <p>Page No.: 9-15</p>
3	
	<p>TUB SONLARGA ASOSLANGAN ASSIMMETRIK KRIPTOTIZIMLAR UCHUN KATTA TUB SONLARNI GENERATSIYALASH VA ULARNI TUBLIKKA TEKSHIRISH ALGORITMLARI TADQIQ QILISH</p> <p><i>Salayev Alisher</i></p> <p>Page No.: 16-21</p>
4	
	<p>YANGI O‘ZBEKISTONDA IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABAYOSHLAR FAOLIGINI OSHIRISHDA YARATILGAN IMKONIYATLAR</p> <p><i>Rashidova Muxlisa</i></p> <p>Page No.: 22-24</p>
5	
	<p>ДОРИВОР ЎСИМЛИК – ЧАКАНДА (HIPPOPHAE RHAMNOIDESL.) НИ ЕТИШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ</p> <p><i>Самадов Исमतжон</i></p> <p>Page No.: 25-30</p>
6	
	<p>QATAG‘ON QURBONLARI</p>

<i>Nasibaxon Mamatjanova</i> Page No.: 31-42
7
СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В МАСЛОСОДЕРЖАЩИХ МАТЕРИАЛАХ ПРИ ТЕРМООБРАБОТКЕ <i>Саидмуратов Уктам</i> Page No.: 43-47
8
FEYK MA'LUMOTLARNING TARQALISH TEXNOLOGIYALARI <i>Ziyodullayeva Xumora</i> Page No.: 48-53
9
BILIMNING EMPIRIK USULLARINI TIKUV BUYUMLARIGA ISHLOV BERISH JARAYONIDA QO'LLASH <i>To'xtayeva Zebo, Saparbayeva Nasiba, Mamatova Sayyara</i> Page No.: 54-57
10
ЛЕКСИКО- ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ С ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ <i>Дилафруз Хамраева</i> Page No.: 58-62
11
МАМЛАКАТ ИМИЖИНИ OSHIRISHDA OAV YETAKCHI VOSITA SIFATIDA <i>Kamola Sobitjonova</i> Page No.: 63-70
12
ТЕЛЕВИДЕНИЕДА КЎРСАТУВЛАРНИ ТАЙЁРЛАШДА ЭТИКА МАСАЛАСИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ <i>Мирсоатова Маҳлиё</i> Page No.: 71-75
13
МАМЛАКАТ ИМИЖИНИ OSHIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING ROLI <i>Zoxitova Nodira</i> Page No.: 76-80

14

ЁЛҒОН АХБОРОТ ТАРҚАТИШНИНГ ОҚИБАТЛАРИ*Ирода Муллажоновна***Page No.: 81-88**

15

**TALABALARNING AXBOROT SARALASH QOBILYATINI
SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI***Usmonov Otabek***Page No.: 89-94**

16